

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

Чому, коли і як?

Запитання й відповіді
з історії та культури
русинів-українців (Чехо)Словаччини

Видання четверте, доповнене
Підготував Юрій Бача

УДК 39(437=161.2)
ББК 63.5(4Чех–4Укр)
Б 32

Бача Юрій, Ковач Андрій, Штець Микола.

Б 32 Чому, коли і як? Запитання й відповіді з історії та культури русинів-українців (Чехо)Словаччини / Вид. 4-те, доповн. Підготував Юрій Бача. – К., 2013. – 114 с.

Книжка є четвертим, доповненим, виданням, у якому у формі запитань і відповідей пояснюються найважливіші й найактуальніші питання минулого й сучасного життя русинів-українців у (Чехо)Словаччині. Життя це маловідоме, і результати його досліджень нечасто публікуються в популярних виданнях. Книжка коротко й доступно розповідає «про наше минуле, про те – хто ми є, коли переселилися за Карпати наші предки, як вони жили, що доброго вони створили за тисячі років свого життя, як вони говорили, в яких вірили богів, яких співали пісень, хто були їх найвидатніші представники».

Перше видання побачило світ 1967 року в Чехословаччині, друге (1992) і третє (2008) – в Україні, з певними доповненнями.

Для науковців і широкого кола читачів.

УДК 39 (437=161.2)
ББК 63.5 (4Чех – 4Укр)

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

ISBN 978-966-02-6843-2

© Міжнародна асоціація українців, 2013
© Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського, 2013

КІЛЬКА СЛІВ ПРО ЧЕТВЕРТЕ ВИДАННЯ

Готуючи перше видання цієї книжечки, автори сподівалися, що воно послужить як тимчасовий конспект для написання короткої, проте повної історії закарпатських русинів-українців.

Однак розвиток життя цього населення – цієї частини українського народу – пішов таким шляхом, що до сьогодні ніхто подібної Історії не написав. Та й саме населення так заплутане його сучасним «розвитком», що зовсім не орієнтується ні у своїй історії, ні у своєму сучасному житті.

Тому ми дійшли думки, що бодай для загальної обізнаності людей, які хочуть знати свою історію та орієнтуватися у своєму складному сучасному житті, варто перевидати цей короткий конспект з історії та сучасного життя русинів-українців.

Заради точності повідомляємо, що двоє співавторів у підготовці цього видання участі не брали.

Юрій Бача

1. Що за книгу даємо Вам у руки?

Даємо вам у руки книгу, яка у формі запитань і відповідей пояснює важливі й актуальні питання минулого та сучасного життя русинів-українців (Чехо)Словаччини.

Життя цього населення – української національної меншини (далі – НМ) – у Словаччині слабо вивчене, і результати досліджень цього життя рідко публікуються в доступних виданнях. Хоча за роки від визволення було видано чимало різних книг, однак немає книжки, яка б коротко й доступно розповідала про минуле цього населення, про те, хто ми є, коли переселилися за Карпати наші предки, як вони жили, що доброго вони створили за тисячі років свого життя, як вони говорили, у яких вірили богів, яких співали пісень, хто були їхні найвидатніші представники і як – якими успіхами і якими проблемами – живуть вони сьогодні.

Ця книга відповідає на питання, відповіді на які потрібно було б шукати в різних книгах. Вона відповідає лише на найосновніші питання історії та культури українців Словаччини, які належить знати культурній людині, щоб вона могла активно працювати для свого розвитку, а тим самим і для розвитку своєї та вітчизняної культури взагалі.

З ІСТОРІЇ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

2. Чому треба знати минуле свого народу?

Минуле й сучасне життя – то два береги ріки. Сучасність кожного народу і кожної людини пов'язана з минулим, зумовлена минулим і впливає з минулого. Сьогоднішній день є продовженням дня вчорашнього і попередником дня завтрашнього. Щоб добре розібратися в сучасному житті і правильно визначити свій подальший розвиток, необхідно знати минуле, розуміти його закономірності й особливості. Від нашого розуміння минулого значною мірою залежить розуміння нашого сучасного життя та наше прямування в завтрашній день.

Нелегка, довга й терниста була дорога українського народу, зокрема відокремлених і поневолених його частин, до яких належало й Закарпаття, до сучасного життя. Століття гноблень і страждань супроводжувались водночас героїчною боротьбою народу проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Є в цій боротьбі, як і в боротьбі кожного народу, багато історично обмеженого чи й помилкового, чого треба остерігатись у подальшому житті. Проте є в цій історії набагато більше позитивного, цінного, яке треба вміти використати, належно розвинути й збагатити ним історичні здобутки предків. Хоча історія повністю ніколи не повторюється, однак у різних історичних епохах часом виникають подібні завдання (наприклад, у боротьбі за рідну мову, народну школу, церкву, народну культуру). Тому треба знати минуле життя свого народу, щоб на підставі історичного досвіду краще розуміти й вирішувати сучасні завдання.

3. Як поділяється минуле життя народу?

Те, що народи прожили, називаємо історією народів. Те, що вони створили доброго й потрібного для себе і для людства, називаємо культурою народів. Сюди належить спосіб життя і праці, наукові й технічні винаходи, народна бесіда, народні пісні та народні звичаї, церковна культура, одяг, їжа, народна медицина, школи, література тощо. А те, чим життя одного народу відрізняється від життя іншого, називаємо національними особливос-

тями або національним життям народу. Отже, русини-українці Словаччини, як найзахідніша частина українського народу, мають свою історію і свою культуру. Ця історія і культура дуже подібна до історії і культури всього українського народу (як подібна частина до цілого, гілка – до дерева), має з нею спільний корінь. Однак через те що довгі сторіччя населення Закарпаття жило ізольовано від свого народу і під чужоземним гнітом, є в його історії та культурі й такі риси, яких немає в історії та культурі інших частин українського народу. З другого боку, в історії та культурі Закарпаття є риси, подібні до історії та культури словацького народу, оскільки закарпатські українці довгі сторіччя жили разом зі словаками, а русини-українці Словаччини ще й нині живуть у тій самій державі.

Щодо національних ознак українців Закарпаття, то, незважаючи на майже тисячорічну відірваність закарпатських українців від українського народу та його держави, вони повністю зберегли всі основні ознаки українського національного життя: народну українську бесіду, народну творчість, рідну школу, «руську» віру, національну свідомість, традиції, звичаї, хоча протягом останніх сторіч іноземні поневолювачі робили все можливе, щоб знищити саме ці ознаки національного життя русько-українського населення Закарпаття. Від Ужгородської унії 1649 року через латинізацію і мадяризацію всього духовного життя українського населення, через австро-угорське вирівнювання в 1867 році, через мадяризуючі закони Альберта Аппонї з 1907 року, у результаті яких навчання у всіх школах Угорщини велося тільки угорською мовою, через чехізацію та словакізацію в буржуазній Чехословаччині (1918–1939) та в Словацькій державі (1939–1945) з їх неприхованим намаганням остаточно знищити всякі прояви національного життя українців-русинів Закарпаття (практика яких розвинулася в післявоєнній Чехословаччині) українське населення Закарпаття постійно, протягом усієї своєї історії, повинно було протистояти асиміляторській політиці країн свого проживання. Отже, і в цих особливостях історичного розвитку українського населення Закарпаття є багато такого, з чого треба повчитись на сучасному етапі боротьби за збереження та розвиток життя русько-українського населення Словаччини.

4. Які питання висвітлює історія народу?

Історія – наука, яка вивчає минуле життя народу, – пояснює перш за все походження народу та заселення тої землі, на якій народ живе; пояснює, чим займався народ від найдавніших часів, якими етапами розвитку він пройшов, поки усвідомив собі своє існування і свою історію, яких найвизначніших здобутків він досяг протягом свого історичного розвитку, яких визначних людей виховав тощо.

Історія народу не завжди тотожна з історією держави, оскільки окремим народам часто доводилось жити в чужих (зокрема, сусідніх) державах.

За формою історія може бути національною (коли висвітлює життя одного народу) і загальною (коли висвітлює життя всього людства).

Позаяк закарпатські українці впродовж своєї історії живуть на стику різних народів, культур і держав – спочатку на стику Великоморавської держави й Київської Русі, пізніше – між Угорщиною, Польщею, Україною, ще пізніше – між Угорщиною чи Австро-Угорщиною, з одного боку, і Російською імперією – з другого боку, а у ХХ ст. в межах зацікавлень Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Румунії, Радянської України (і то завжди під економічним та культурним гнітом), то аж до сьогодні вони не вивчили своєї власної історії, а названі вище держави висвітлювали окремі питання закарпатоукраїнської історії так, як було їм найвигідніше (або замовчували правду про це населення, коли мовчанка була для них вигіднішою).

Тому й питання про походження та заселення Закарпаття політики й учені різних країн висвітлювали й перекручували так, як це відповідало їхній колонізаторській політиці. Мадяри, наприклад, вважали закарпатських українців непомадяризованими мадярами, словаки – непословакізованими словаками, російські великодержавники, які не визнавали існування української нації, вважали карпатських українців «руськими», тобто частиною російського народу тощо. Отже, протягом сторіч русини-українці Закарпаття відомі в історії під десятками різних назв, з яких майже всі мали відокремлювати й віддаляти їх від назви та від кореня свого русько-українського народу.

Час повчитись також із цього історичного досвіду, працювати для об'єктивного висвітлення історії всього Закарпаття та його частин, щоб визначити й зрозуміти своє місце в історії та культурі свого народу і в різних намаганнях політиків сусідніх з Україною держав.

5. Що відомо про найдавніше життя закарпатських українців?

Східну Європу, у тому числі й територію України з Карпатами, люди заселяли дуже здавна – від початку раннього кам'яного віку, який почався перед 500 тисячами років.

З тих часів на території України знайдено різні тогочасні предмети. У нашому краї (Боглярці, Берестові, Волиці, Нягові, Рожківцях, Тополі, Чабинах тощо) знайдено кам'яні сокиромолоти та сокири. З римських часів знайдено гроші в Калинові. Ці факти підтверджують, що й Закарпаття заселялось поступово вже від найдавніших часів заселення Європи, хоч гірські карпатські хребти поволі заселялись і пізніше.

За тисячу років до н. е. у Східній Європі появляються кімерійці. Вони вели кочовий спосіб життя, займалися скотарством та хліборобством. За 700 років до н. е. тут з'являються скіфи (люди високої культури, що об'єднували багато різних племен), влада яких поширювалася також на слов'янські племена. Від VII ст. до н. е. до II ст. н. е. на території Східної Європи помітна грецька колонізація. У II–III ст. н. е. із заходу від Вісли переселяються сюди готи (племена германського походження), у IV ст. зі сходу – гуни, які в середині V ст. на чолі з Аттілою рушають на захід і на території нинішньої Угорщини засновують державу, яка, однак, після смерті Аттили (у 453 р.) розпалася. Протягом IV–VII ст. в Європі відбувалося Велике переселення народів.

На початку н. е. на території Східної Європи (між Одером та Середнім Дніпром) з'являються нові племена – слов'яни, що в історичних джерелах згадуються під трьома назвами: венети, анти, склавіни. (Назва «слов'яни» вперше з'явилася у творах візантійського історика Прокопія Кесарійського.) Згідно з археологією, слов'янам відповідає осіла хліборобська зарубинецька культура, на зміну якій у II ст. н. е. прийшла черняхівська культура.

На території Київщини жили поляни, на Чернігівщині – сіверяни, від Дніпра на захід – древляни, від полян на південний захід – уличі, від них далі на захід – тиверці, дуліби (на Волині), а зовсім на заході української землі – білі хорвати. Історія України I тис. н. е. – це історія праслов'янських та слов'янських племен.

Уже в V–VII ст. історичні джерела згадують антський племінний союз слов'янських дулібів, який можна вважати початком східнослов'янського державотворення.

Ранньослов'янські племена займалися хліборобством, садівництвом, полюванням та ремеслами, розводили худобу, бджіл, викорчувували ліси, займалися ремеслами (залізообробним, гончарським, ткацьким і т. п.). Жили общинами в невеликих селах поблизу річок. Свої житла будували з дерева, стіни обмазували глиною. Вживали залізні знаряддя праці – лемеші до дерев'яних плугів, серпи, сокири, ножі, свердла та ін., певні речі виготовляли з кісток тварин (голки, гребені), прикраси – із заліза, бронзи, срібла.

Слов'яни були поганями, вірили в різних богів (напр., у бога грому, лісу, худоби, врожаю тощо). Головним богом слов'ян був бог блискавки й грому Перун (про якого можна почути в Карпатах від старих людей ще й сьогодні). Найпопулярнішими богами східних слов'ян були Даждьбог – бог Сонця, Велес – бог худоби, Стрибог – бог вітрів.

Слов'яни заселяли величезні простори Східної Європи. Великий обмін товарами із сусідніми племенами – поляками, мадярами, чехами, але й із німцями, французами та, зокрема, зі скандинавськими й прибалтійськими країнами, мали також активні дипломатичні та торгові зв'язки з далекими грецькими містами Причорномор'я та римськими провінціями Подунав'я.

У результаті історичного розвитку слов'ян доходить до їх розподілу на східних (українці, білоруси, росіяни), західних (словаки, поляки, чехи, лужицькі серби) та південних (серби, хорвати та болгари). Цей розподіл припадає на початок н. е. (Тепер у Європі живе 15 слов'янських народів.)

Від початку н. е. (близько VI–VII ст.) на території східних слов'ян відомі також ранні напівдержавні союзи племен, політичні об'єднання – Куявія (Київська земля, що її творили переважно анти), Славія (Північно-Західна Русь, попередниця Новгородського князівства) та Артанія (у Приазовській землі).

Однак тодішні слов'янські племена не називалися так, як нині називаються слов'янські народи. Свою назву народи дістали значно пізніше, у ході власного історичного розвитку.

Першою спільною назвою для східних слов'ян була назва «русин», «русь». (У договорі київського князя Олега з греками від 912 року читаємо: «Аще кто убіет християнина русин ілі християнин русина, да умрет».)

Слов'янські племена відомі на Закарпатті десь від початку IV ст.; правда, тоді ще без історичної назви «русини».

Проте заселення Закарпаття східнослов'янським населенням не зупинялось і пізніше. Коли у 898 році на територію нинішньої Угорщини переселились мадяри, вони вже застали там руські поселення (майже вся сільськогосподарська термінологія угорців побудована на руській (слов'янській) основі). Численні групи східнослов'янського населення переселялись за Карпати ще протягом століть – аж до XVIII ст. включно.

6. Чи входили предки закарпатських русинів-українців до Київської Русі?

Щоб відповісти на це запитання, треба зрозуміти, що такі величезні держави як Київська Русь, у минулому не мали точно окреслених меж у сучасному розумінні кордону (за винятком місць, де кордоном була ріка). Кордони посувалися то в один, то в другий бік на десятки кілометрів залежно від розвитку чи занепаду держави, від могутності того чи іншого володаря, залежно від характеру країни та й від інших причин.

Поки йдеться про кордони Київської Русі в районі Карпат, то природним їй кордоном-рубежем, завширшки в десятки кілометрів (оскільки з боку Угорщини кордон теж доходив лише до підніжжя Карпат), були самі гори Карпати.

В історичних джерелах не натрапляємо на згадки про конкретні населені пункти в районі Карпат, які б дозволили точніше визначити західний кордон Київської Русі. (У «Слові о полку Ігоревім» наведено, що слава князів київських торкалася гір угорських, тобто Карпат.) Отже, навряд чи хтось колись точно такий кордон визначить. Та він і не був би важливим.

Значно важливішим і вирішальним є те, що населення Закарпаття поповнювалось протягом сторіч від початку н. е. аж до XIV чи XVIII ст. завжди зі Сходу, від східних слов'ян, з території, на якій жили предки українського народу і на якій нині живе український народ, – з території України.

Коли взяти до уваги побут, мову, культуру, ремесла, релігію, традиції та інші прояви приватного й суспільного життя закарпатських українців і порівняти все це з подібними проявами українського народу, то не може бути жодних сумнівів чи заперечень щодо спільного походження українського народу та закарпатських українців.

Отже, якщо наука не збирала достатньо фактів про територіальну належність закарпатських українців до Київської Русі, то про значно важливішу внутрішню духовну належність населення до українського народу не може бути жодних сумнівів.

Історики й археологи, які займаються питанням заселення Східної Словаччини, визнають, що Східнославацька низовина була заселена слов'янським населенням ще до переселення на її простори мадярів і що слов'яни тут вели осілий спосіб життя, займалися хліборобством і тваринництвом (розводили велику рогату худобу, свиней, коней) та були знайомі з ремеслом, таким, як ткацтво, гончарство, видобуток вугілля тощо.

Уся основна лексика – сільськогосподарська й родинно-побутова – закарпатських українців, незважаючи на сторічні впливи угорської, словацької, польської, чеської, німецької мов на їхню бесіду та життя, є ще й нині тотожна з такою ж лексикою українського народу.

Деякі відмінності в мові закарпатських українців від літературної мови українського народу стосуються переважно слів чи мовних явищ, які виникли чи сформувались у XIX–XX ст., коли український вплив на Закарпаття був мінімальним.

Проте така відмінність чи розбіжність не може бути жодним доказом окремішності українського населення Закарпаття від українського народу, оскільки така ж чи подібна відмінність у бесіді характерна для різних частин майже кожного народу (напр., для східно- і західнославацького населення, для німецьких та інших діалектів тощо).

В історичному житті закарпатських українців ніколи (аж до сучасності) не було випадку, щоб саме населення вважало себе ін-

шим ніж русинами (тою ж назвою називало себе тоді також населення на центральних українських землях), хоч іноземні поневолювачі систематично намагалися дезорієнтувати й асимілювати це населення. Зрозуміло, частина населення, зокрема інтелігенції, не витримувала тиску національного гноблення та різних форм деморалізації і асимілювалась, проте основна маса населення завжди залишалась непохитною у своєму національному визначенні, що є достатнім доказом як його походження, так і національної належності. У новішій історії українського народу, коли він власне визначив себе українським народом, подібна тенденція була властива також західноукраїнському населенню, яке входило до складу Австро-Угорщини, хоча саме тут традиція вживання старої назви на своє означення національної належності (зокрема, на Закарпатті та на Пряшівщині) зберігалася найдовше.

7. Яка доля спіткала найзахідніші землі Київської Русі?

Після розпаду Київської Русі на її західних землях виникли великі князівства Галицьке та Волинське (пізніше – Галицько-Волинське), які належали до наймогутніших удільних князівств усієї території колишньої Київської Русі.

Проте ці князівства стали предметом посиленої уваги не тільки сусідньої Польщі, але й католицького Риму. Унаслідок цього інтересу найзахідніші українські землі – Галичина, Буковина й Закарпаття були поступово відірвані від свого природного організму й підкорені чужим західноєвропейським католицьким державам (частини того населення донині залишаються у складі тих держав – Словаччини, Польщі, Румунії, у республіках колишньої Югославії тощо).

Після загарбання західноукраїнських земель чужоземними державами на долю населення випало на цілі сторіччя дуже важке життя під постійним потрійним гнітом – економічним, національним, релігійним.

Угорщина насильно підкорила собі Закарпаття у XIII ст. Життя закарпатських українців йшло ще довго під впливом української культури (проте іншими дорогами) – аж до середини XX ст. і завдяки витривалій боротьбі зберегло за собою всі основні ознаки національного життя. Після розпаду Австро-Угорщини Закарпаття опинилося в нововиниклій Чехословаччині. Після

1945 року більшу частину Закарпаття – «Підкарпатську Русь» – було приєднано до Української РСР як Закарпатську Україну. Русинів-українців Пряшівщини надалі залишили складовою частиною Чехословаччини.

Польща насильно загарбала галицькі землі в 1349 році, і з 1387 року Галичина аж до 1945 року стала складовою частиною Польщі. Кордон між Польщею та українськими землями протягом сторіч постійно змінювався. Польща сторіччями панувала над значною частиною українських земель, володіючи в окремих періодах неоднаковою її частиною. Таким чином, перебуваючи під Польщею, Галичина не була повністю ізольована від інших українських земель, як-то було на Закарпатті, де відокремлення від інших частин українського народу було повним на цілі сторіччя.

Північна Буковина була частиною Галицько-Волинського князівства, але в середині XIV ст. й вона підпала під чужоземну владу, а саме під владу новоствореного Молдавського князівства (пізнішої Угорщини, Австро-Угорщини, Румунії).

Отже, унаслідок різних історичних причин – насильного загарбання, переселення, соціальних та політичних еміграцій – за межами України живе донині близько двадцяти мільйонів українців. У європейських країнах українці живуть у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, країнах колишньої Югославії. Значна кількість українців живе у США (понад мільйон), у Канаді (700 тис.), Аргентині (140–150 тис.), Бразилії (140–150 тис.), а також у Франції, Бельгії, Англії, Німеччині, Австрії тощо. Остання хвиля переселенців з України значно збільшила число українців, зокрема, у Португалії, Іспанії, Італії, Чехії. Величезна кількість українців живе в Росії та інших державах колишнього Союзу (у виборах Президента України 2004 року українці брали участь у 77 країнах світу). Саме емігрантам останніх років часто доводиться жити в таких неймовірно складних умовах, у яких їхнім попередникам не доводилось жити понад сто років тому.

8. В яких державах жив український народ?

Особливістю історичного розвитку українського народу є те, що після розпаду Київської Русі український народ уже ніколи не мав єдиної держави, у якій були б об'єднані всі українські землі і весь український народ.

Після розпаду Київської Русі над значною її частиною, поділеною на удільні князівства, установлюється монголо-татарське панування.

У 1199 році утворюється Галицько-Волинське князівство, яке об'єднує значну частину західноукраїнських земель.

У середині XIII ст. утворюється Велике князівство Литовське, і вже від 40-х років XIV ст. починається його панування над українськими землями: близько 1362 року Литва встановила своє панування над Києвом, у 1393–1394 роках Литва ліквідує Новгород-Сіверське, Володимиро-Волинське, Київське, Подільське князівства, у 20-х роках XV ст. володіння Литви поширюються аж до Чорного моря.

Після литовського в Україні починається польське панування. Уже 1440 року під Польщу потрапляє Західне Поділля. У 1569 році в польсько-литовських відносинах доходить до переваги Польщі над Литвою (Люблінська унія). Унаслідок цього Правобережна Україна з-під литовського впливу переходить під польський. З того ж часу посилюється також натиск католицької Польщі на православне українське населення. У 1596 році була в цих справах підписана Берестейська унія, яка поклала початок довготривалій національній боротьбі українського народу за збереження свого культурно-національного обличчя.

У 80-х роках XV ст. утворюється (після перемоги над монголо-татарами) Російська централізована держава, у 1500 році до складу цієї держави входять Чернігово-Сіверські українські землі.

У 1492 році вперше згадуються українські козаки, а в першій половині XVI ст. доходить до заснування Запорізької Січі.

Це визначні події історії українського народу.

Українські козаки (козак – вільна людина) виступають спочатку як наймане військо в інтересах інших держав, проте поступово утворюють міцну військово-державну демократичну організацію – Запорізьку Січ, яка стає вирішальним чинником національно-визвольної боротьби українського народу, зокрема боротьби проти польських панів (К. Маркс назвав Запорізьку Січ «козацькою республікою»).

Протягом національно-визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.) українське козацтво під проводом Богдана Хмельницького, усебічно підтримуване селянськими масами

України, звільнило майже всі українські землі Правобережної України від польських панів.

Щоб утримати ці землі й не допустити нового польського спустошення України, українська козацька республіка попросилася під патронат Росії. Така форма захисту малих держав сильнішими державами від нападів іноземних поневолювачів була в ті часи звичною. Унаслідок цього в 1654 році між Україною та Росією було підписано угоду про надання допомоги Україні в разі нападу на неї інших держав. Цю угоду царська Росія (а пізніше – Радянський Союз) тлумачили як приєднання України до Росії. Проте російські царі ніколи не виконали навіть основного пункту угоди, заради чого й дійшло до «приєднання», – охороняти українські землі від польських нападів. У наступних роках Росія відступала Польщі значні частини українських земель залежно від того, з яким результатом закінчувалась їх чергова військова сутичка.

Поки йдеться про українські землі Лівобережної України, які «приєдналися» до Росії, то більше ніж сто років російська імператриця Катерина II їх повністю ліквідувала як державну одиницю, підкоривши їх повністю державному ладу царської Росії. У 70-х роках XVIII ст. вона скасувала українське гетьманство на Лівобережній Україні, ліквідувала українські слобідські козацькі міста-поліси, ліквідувала остаточно автономний державний устрій України, видала указ про закріпачення українських селян Лівобережної України, про перетворення українських козацьких полків у регулярні полки російської армії і завела на українських землях російську адміністрацію.

Таким чином, Росія не захистила Правобережної України від польського гніту, а Лівобережну Україну сама повністю зліквідувала.

У 1772 році доходить до першого з трьох розподілів Польщі (між Росією, Австрією та Прусією). У результаті цього акту значна частина українських земель, які аж досі були під польським пануванням, переходять під панування Австрії. Зрозуміло, що зверхність Австрійської імперії над українськими землями лягла новим тягарем на плечі українського народу.

Отже, після литовського панування в Україні від 1569 року настає польське (з численними змінами польсько-українського кордону). Від 1772 року над значною частиною західноукраїнських земель

поширюється, крім польського, ще й австрійське панування. А після ліквідації української козацької республіки (70-ті роки XVIII ст.) – російське панування на Лівобережній Україні – аж до 1917 року.

Після Лютневої та Жовтневої революцій у Росії в Києві виникає Центральна Рада, пізніше – Українська Народна Республіка, яка прагне стати державою всього українського народу. Однак російські більшовицькі війська ліквідують цю республіку, створюють Українську Радянську Соціалістичну Республіку, до якої в 1939 році на короткий час «приєднують» західноукраїнські землі, що до того часу підлягали Польщі, а в 1945 році – більшу частину Закарпаття, над яким сторіччями панувала Угорщина (крім 1918–1938 років, коли його було приєднано до Чехословаччини).

9. Яке значення мала для Закарпаття церковна культура та релігійна боротьба?

З прийняттям християнства на Русі поширилось письмо, почало організуватись шкільництво, переписування й поширення рукописних книг, розвивались література, архітектура, малярство тощо.

Незважаючи на релігійний характер цієї культури (у певний час культура майже кожного народу мала релігійний характер), вона була важливим чинником розвитку національного життя, зокрема серед українського народу, основній масі якого довелося сторіччями жити під іноземним гнітом, а вороги України прагнули весь час денаціоналізувати народні маси.

У боротьбі проти ополячення й окатоличення українського народу величезне позитивне значення нарівні з козацтвом, українською мовою, народною творчістю та іншими факторами українського історичного життя мали також книгодрукування, шкільництво, полемічна література, які всі розвивалися на базі церковної культури.

У певний час (період феодалізму) релігійної форми набувала не тільки боротьба за національне визволення, але навіть боротьба народу за соціальні права.

Це саме стосується й українців Закарпаття.

На західних українців, як найзахіднішу частину східних (православних) слов'ян, була найбільш зосереджена боротьба ка-

толицького Риму за окатоличення народу. Тому й тут церковні школи, книги, тогочасна художня й історична література, зокрема полемічна (Михайло Андрелла), відігравали величезну позитивну роль у боротьбі населення за збереження свого національного існування й розвитку.

На противагу католицькому шкільництву, книгам, монастирям, що їх поширювали польські католицькі сили, в Україні виникали свої братства, братські школи, друкарні, монастирі тощо. 1463 року виникла релігійно-національна організація українських православних міщан у Львові – Львівське братство, 1594 – заснування Замойської академії, 1606–1616 – заснування Києво-Печерської друкарні, 1615 – виникнення Київського братства, 1619 – перша відома вистава українського театру в Кам'янці-Струмиловій, 1632 – виникнення Києво-Могилянської академії, перша половина XVII ст. – Острозька школа й книгодрукарня в Острозі, 1661 – заснування Львівського університету, 1700 – заснування Чернігівського колегіуму, 1727 – заснування Харківського колегіуму, 1738 – заснування Глухівської співацької школи, 1738 – заснування Переяславського колегіуму, 1745–1770 – спорудження собору Святого Юра у Львові, 1747–1753 – спорудження Андріївської церкви в Києві, 1769–1771 – заснування у Львові астрономічної обсерваторії, 1776 – перша газета в Україні (французькою мовою – *Gazette de Leopol*), 1787–1788 – заснування в Єлисаветграді (Кіровограді) першої в Україні медико-хірургічної школи тощо. Визначними культурними центрами українського життя були Київ, Львів, Острог, Чернігів, Вінниця, Почаїв та ін.

Завдяки цьому Україна до кінця XVIII ст. належала до надзвичайно культурно розвинених держав Європи.

Зокрема, під час козацької республіки в Україні діяло не тільки кілька відомих вищих шкіл (найвизначніша з них – Києво-Могилянська академія – 1632–1807), видавалось надзвичайно багато книг, виховувалась на високому на той час рівні значна кількість освічених людей, які працювали потім не лише по всій Україні, але й на найвищих культурних і політичних посадах у Росії та часто навіть на інших слов'янських землях, проте густою була також мережа початкових шкіл для широких мас населення.

Усе це позитивно впливало й на найзахідніші українські землі, відірвані від основної маси українського населення.

Є відомості, наприклад, що закарпатські хлопці навчалися не тільки у Львівській, але й у Києво-Могилянській академії, що роками на Закарпаття привозили сотні книг з України щорічно, що під впливом українських шкіл виникла й працювала філософська школа у Красному Броді.

Щоб зменшити цей вплив, Марія-Терезія забороняє закарпатським хлопцям навчатись у Львові та інших містах в Україні, а для українських хлопців Закарпаття, Галичини та Буковини створює спеціальну духовну школу далеко на заході – у німецькому Відні (Barbareum, 1774 р.).

Незважаючи, однак, на величезні кількасотрічні зусилля могутнього Риму і підвладних йому держав, окатоличення українського народу досягло протягом історії лише обмеженого успіху.

У 1596 році західні українці змушені були прийняти Берестейську унію, а 1649 року закарпатським українцям накинули подібну Ужгородську унію. За ними тодішні православні українці змушені були визнати над собою зверхність Риму.

Проте й тут українське населення зуміло зберегти основне зі своєї церковної культури – її східнослов'янський обряд, церковнослов'янську мову, у результаті чого воно й під католицьким Римом надалі зберігало свою «руську» віру.

Боротьба цих двох релігійних течій – православ'я і католицизму, яка триває в наших краях до сьогодні, має немаловажне значення й нині, бо це є форма, якою ворожі українському народові сили продовжують денаціоналізувати український народ, що живе поза Україною.

І хоча в сучасному житті релігія не відіграє такої важливої ролі, як кілька сторіч тому, хоча становище в православній і греко-католицькій церквах у Словаччині не є нині таким, щоб одна церква автоматично означала підтримку української національної орієнтації, а друга – її протилежність, все-таки не треба забувати й того, що «релігійна» боротьба сьогодні є формою запеклої політичної боротьби.

Саме українське населення Словаччини, яке творить межу між католицьким Заходом і православним Сходом, перебуває весь час у найзапеклішій зоні цієї боротьби й повинне протистояти наміру не лише окатоличити, пословачити, але й озахіднити українське населення.

Отже, результати цієї боротьби ще й тепер мають безпосередній вплив також на культурне та національне обличчя русько-українського населення Словаччини.

10. Чим характерне життя закарпатських українців до початку XVI століття?

Незважаючи на те, що закарпатські русини-українці підпали під малярський вплив уже в XIII ст. (походи Бейли III – 1188 р.; походи Андрія II – 1208, 1214 рр.), вони на довгі сторіччя залишали під сильним впливом української культури.

Перші східнослов'янські поселенці відомі на Закарпатті з IV ст. Пізніше поповнення населення здійснювалося, зокрема, за рахунок переселення слов'ян після монголо-татарського нападу на Київську Русь. Пізніші поселенці, як і попередні, приходили на Закарпаття із сильним руським національним почуттям, яке історії не вдалося стерти до наших днів.

Сильний східний вплив на Закарпатті підтримував насамперед східний церковний обряд.

Закарпатське православне населення належало до Галицької митрополії аж до 1391 року, поки в тому ж році виникла закарпатська православна ставропігія в Грушевському монастирі.

Сильний вплив на культурно-національне життя закарпатських українців справляли активне національне життя й високо-розвинена культура України. Закарпатці навчалися в українських школах в Україні, за їхнім зразком засновували школи на Закарпатті, тут же від самого початку книгодрукування в Україні поширювалися численні українські книги.

Отже, наперекір тому, що закарпатські українці були державно відокремлені від України, на перешкоді тіснішим зв'язком стояли також високі Карпати, які значно послаблювали відгомін визначних історичних і культурно-національних подій України на Закарпатті, не поривався духовний зв'язок русинів-українців Закарпаття з Україною.

Навіть серед українських опришків та козаків можна було зустріти вихідців із Закарпаття.

Проте вплив Угорщини на Закарпаття поширився не відразу. Мадяри спочатку займали лише рівнинну частину Угорщини. До

карпатських гір вони поширились з півдня тільки в XIV ст. Ще в XV ст. руське населення за Карпатами було досить сильним, про що свідчить його роль в угорсько-турецьких сутичках. Щоправда, Рим наказував династії Гуняді (напр., угорському королю Матвію) ліквідувати руський елемент у Карпатах. Однак цю місію почали активно виконувати тільки Габсбурги в XVI ст. Аж до XVI ст. в тій чи іншій формі відчувалось також адміністративне відокремлення руських земель Закарпаття від Угорщини.

У 1030 році руським князем за Карпатами згадується в історичних джерелах син угорського короля Стефана I – Емерик, у 1060 році руським воєводою закарпатських руських земель – Гейза. У 1131 році згадується окрема Руська Марка (область) в межах Угорщини. За панування Бейли IV руськими за Карпатами володів вигнаний чернігівський князь Ростислав Михайлович (1245–1249 рр.). Потім ці землі переходять під владу князя Данила Галицького. Наприкінці XIV ст. паном Мукачівського панства виступає князь Федір Корятович, син подільського князя Коріята Гедиминовича, вигнаний князем Вітовтом з Поділля, який, за хроніками, привів із собою на Закарпаття близько 40 тис. руських з Поділля і якого прийняв угорський король Жигмунд.

Щодо соціального становища, то закарпатське населення, яке заселяло прикордонну смугу, зокрема ту її частину, на якій нині живуть русини-українці Словаччини, в XI–XII ст., по суті, не підлягало нікому. Кордони Угорщини з півдня не доходили до поодиноких східнослов'янських поселень, і тому Угорщина не могла збирати від них жодних регулярних податків.

Навіть пізніше (у XIII–XIV ст.), коли Угорщина поступово посувала свої північні кордони на територію з руським населенням, вона була зацікавлена в заселенні цих місцевостей, тому надавала переселенцям певні пільги (у порівнянні з повинностями населення центральних земель країни). Наприклад, новозаселені землі звільнялись від повинностей на 12 років. Тому люди часто навмисне переселялись на нові землі, щоб не платити повинностей.

Протягом XIV–XV ст. тут виникають сотні сіл, що поступово створюють Маковицьку, Стропківську, Чичванську, Гуменську домінії на західному Закарпатті та численні домінії на східному Закарпатті, які феодалська влада поступово обкладає різними натуральними повинностями. Таким чином, на кінець XV ст. влада

досягла свого: насильно й продумано встановила своє панування над руським Закарпаттям.

Напочатку XVI ст. завершується перший етап покріпачення селян більшості закарпатських земель (зокрема, південніших), процес обмеження свободи пересування населення і їх прив'язаності до окремих центрів феодальної влади – монастирів або доміній.

Про те, що селяни не піддавались феодальній владі добровільно та боролися проти кріпацтва, свідчить, крім іншого, селянське повстання під керівництвом Юрія Дожі. Хрестовий похід проти турків, у якому було багато селян, повернув свою зброю проти багатих панів. Повстання було розбите, селяни ще більш закріпачені, проте факт зостає фактом: селяни боролися проти поневолення.

Саме з того часу починається посилений національний та соціальний гніт закарпатського населення, який уже тривав аж до середини XX ст. Габсбурги намагались підкорити православне українське населення своїх володінь Римові. На знак протесту проти окатоличення русько-українське населення Лабірщини повстало в 1614 році проти прибуття в монастир у Красному Броді уніатсько-го єпископа з Перемишля Афанасія Крупецького.

Для решти XVI і всього XVII ст. характерні війни проти турків, а також війни між Габсбургами (католиками) та Трансильванією (протестантами), у результаті яких окремі землі Закарпаття й окремі міста (Мукачеве, Ужгород, Пряшів, Кошиці тощо) переходили з рук у руки. Східна православна церква знаходила підтримку в протестантських князів.

Подібно до польсько-українських відносин, і тут обидві течії – католицька і протестантська – намагались заснувати свої школи, монастирі, видавати книги, перетягувати населення на свій бік, що, попри всю складність становища, приводило до мовного піднесення загального культурного рівня населення.

Уже в XVI ст. виникають протестантські школи, які мали виховувати закарпатське населення в дусі протестантизму. Контрреформація в 1613 році започаткувала Гуменську колегію (яку 1646 р. було перенесено в Ужгород), кальвіністську колегію в Сиготі, пізніше лютеранську колегію в Пряшеві (1664 р.).

Для виховання уніатського духовенства в 1744 році було засновано богословську школу в Мукачевому (1778 року її перене-

сено в Ужгород). Засновувались і початкові школи, а під кінець XVI ст. збільшилася кількість вищих шкіл.

Щоб відірвати від національного коріння, українських студентів Закарпаття навчали в римо-католицьких семінаріях у Ягері, Трनावі, у Трнавському, пізніше і в Пештському університетах, а також у латинських чи німецьких школах Відня, Будапешта, Великого Варадіна, Кошиців, Кракова, Замостя тощо.

11. Чим характерне життя закарпатських українців до кінця XVIII століття?

У 1526 році в битві під Могачем Угорщина зазнала поразки.

Унаслідок цього володіння Угорщини розпалися на три частини: рівнинні центральні землі дісталися туркам, східні її землі, у тому числі й Закарпаття (приблизно нинішнє Закарпаття), підпали під Трансильванське князівство, що існувало під зверхністю турків, а західні частини угорських володінь, серед них – Словаччина й західне Закарпаття (приблизно нинішні русини-українці Словаччини), дісталися Габсбургам.

До того ж за весь цей період надалі на закарпатських українців дуже впливав могутній національно-культурний та національно-визвольний рух українського народу, зокрема, періоду його козацької республіки. Саме на цей період припадає вплив братських шкіл, книгодрукування й розповсюдження русько-українських книжок.

Із соціального погляду протягом XVI–XVIII ст. тривав процес збільшення феодальних повинностей селян.

До середини XVI ст. між закарпатськими русинами-українцями майже не можна знайти якийсь прошарок української шляхти та міський елемент.

У першій половині XVII ст. вже можна говорити про нечисленну дрібну шляхту, дуже схильну до денаціоналізації, через що вона зістала без вирішального впливу на формування українського суспільства. Селянин був змушений значну частину свого добробку віддавати державі у формі данини (так звана контрибуція) та феодальному власникові землі. І тому біднішому селянинові залишалось ледве на голе існування, унаслідок чого частина українських підданих зрікалася своїх господарств і втікала від панів. Незавидне господарське становище породжувало неспокій, міцні-

ла внутрішня (класова) боротьба. З її форм найтипівішими були втечі та розбійництво. Заворушення в Красному Броді в 1614 році теж мало у своїй основі соціальні причини, хоч було воно і протестом проти впровадження унії.

У закарпатських українських селах існувала переважно двопільна система господарювання, що свідчить про низький рівень господарювання.

У другій половині XVII ст. землевласники значно підвищили вимоги до селян. Крім податків, населення було змушене платити державі (державні дані), утримувати священика і т. п. Рівночасно населення терпіло від утримування війська, від антигабсбурзького опору, від зростаючих домагань розбійничих шляхтичів. Усе це спричинило кризу української людності.

Важкі соціальні умови й надалі викликали неспокій населення.

Багато селян Закарпаття втратило інтерес до господарювання, вони стали бунтарями або створювали розбійницькі дружини, які нападали на панів.

Та й наперекір значному опору православного населення, у 1649 році була підписана Ужгородська унія, з якої певні вигоди одержало хіба духовенство, яке дотоді в соціальному аспекті було на рівні підданих селян.

Українське населення Закарпаття часто брало участь у повстаннях проти гноблення з боку Габсбургів (1697 р. під проводом Ференца Ракоці). Народ використовував такі повстання й для оновлення своєї православної віри.

Наприкінці XVII ст. поступово починають здійснюватись маєткові домагання українського духовенства та перші кроки в його рівноправності з католицьким духовенством. Найважливішим рішенням у цьому питанні був диплом Леопольда II (від 1692 р.), на підставі якого уніятські священики звільнялись від підданської залежності. За ці служби ще в середині XVIII ст. вони повинні були робити все, аби запобігти церковному впливу зі слов'янського Сходу та припинити зв'язки, які тривали довгі століття. Однак коріння народного русофільства наших предків було міцне, незламне.

Залежність підданих від землевласників у XVIII ст. була така велика, що держава, яка хотіла діставати більшу частку додаткової праці з «надпраці» підданих, була змушена видати декілька законів, котрі обмежували свавілля землевласників (1713, 1723,

1727 рр.). Але ні ці закони, ні урбаріальна реформа не відмінили, а тільки трохи врегулювали повинності підданих. Наперекір цій тяжкій ситуації, життя наших предків до середини XVIII ст. зосереджувалось майже виключно в селах. Тут, на сільському підґрунті, розвивалася й народна культура.

Розвиток русинів-українців у XVIII ст. уможливив закласти основу першої власної так званої історичної ідеології. Це був результат суперечок уніатського духовенства з латинянами, у яких, крім аргументів про «руську віру», знаходимо вже й перші аргументи історичні.

12. Які зміни настали в житті українського народу під кінець XVIII століття і як це впливало на закарпатських русинів-українців?

У 70-х роках XVIII ст. російській владі вдалося повністю знищити рештки козацького самоврядування в Україні й повністю підігнати Україну під владу царської Росії. Зокрема, Катерина II жорстоко розправила з колишньою козацькою республікою і ввела в Україні кріпосницький лад. Україну було поділено на губернії і введено в ній російську форму державної влади.

З того часу почала помітно занепадати високорозвинена українська культура. Якщо в 1740–1748 роках у семи полках Гетьманщини було 866 шкіл (на 1094 сіл), то на початку XIX ст. тих шкіл зовсім не стало. Зникли й сотні інших шкіл та культурних центрів України.

Звідтоді почав слабшати вплив української культури на населення окраїнних українських земель, у тому числі найбільше на русинів-українців Закарпаття.

Отже, замість подальшого розвитку на Закарпатті тих форм української народної культури, які виникали внаслідок боротьби протестантів з католиками, унаслідок впливу української культури й народних потреб, після втрати контактів з Україною та перемоги Габсбургів і посилення соціального й національно-релігійного гніту з боку Габсбургів, на Закарпатті починається загальний занепад народного життя (кінець XVIII – початок XIX ст.).

У Західній Європі розвивається так званий латинський період, що ліг дальшим тягарем на плечі західних частин українського народу.

13. Що приніс революційний 1848 рік закарпатським русинам-українцям?

З початком ХІХ ст. в розвинених країнах Європи протиріччя між панами-феодалами й закріпаченими селянськими масами досягли критичного стану. Спосіб виробництва прийшов до конфлікту з існуючим феодальним ладом. У ряді країн Європи з'явився новий клас – буржуазія (організатори промислового виробництва, торговці, банкіри), яка нагромаджувала у своїх руках значний капітал, величезну господарську силу. Проте політична влада далі з'ставала в руках феодалів-землевласників.

Щоб перемогти сильну феодальну владу, буржуазія потребувала допомоги народних мас. Тому вона видавала власні інтереси за інтереси всього народу, тому зацікавилась життям народних мас (народною мовою, народною творчістю, історією).

Серед слов'янських народів, більшість з яких жила під гнітом Австрійської імперії, починається період національного відродження – активізація вивчення своєї історії, мови, закладається наукова славістика (наука про слов'ян).

У 1842 році, наприклад, словаки після тривалих дискусій остаточно домовляються щодо норм літературної мови.

У Європі назрівала буржуазна революція.

У всіх наведених аспектах Закарпаття відставало від рівня сусідніх народів. Ні капіталістичного виробництва, ні свідомої національної буржуазії на Закарпатті майже не було.

Проте революція в Угорщині (1848–1849 рр.) спричинила активізацію й нечисленної української громадськості Закарпаття. Під впливом революційних подій та за прикладом сусідніх словаків і галицьких українців «почали й підбескидські русини по-народному думати». Найактивніші з них – Олександр Духнович, Адольф Добрянський, Олександр Павлович, Віктор Добрянський, Іван Вислоцький та Йосип Шолтис – каноніки пряшівські, Микола Мигалич – священник з Орябини, Михайло Лихварчик – священник з Тополян (колишн. Михайловець), Михайло Бескид з Чертижного, Олександр Яницький – священник Мальцовський та ін. – висували вимоги до австрійського цісаря про об'єднання української Галичини із Закарпаттям, про народні школи з рідною мовою навчання, про можливість вільно організувати своє церков-

не й культурно-освітнє життя, видавати книги, газети, засновувати товариства тощо.

Протягом кількох революційних років (1847–1852) закарпатські українці, культурним центром яких у ті часи був Пряшів, встигли заснувати «Літературне товариство» на допомогу розвитку культурного життя, видати десяток книг народною мовою (переважно підручників для народних шкіл – «Книжиця читальна для начинающих», «Короткий землепис для молодих русинів»; літературних альманахів – «Поздравленіє русинів на год 1850, ...на год 1851, ...на год 1852» та народних календарів), заснувати кілька десятків народних шкіл, зав'язати культурно-політичні контакти з представниками галицьких українців, започаткувати співпрацю з газетами, зокрема з газетою «Зоря Галицька» (Львів, 1848–1855 рр.), «Вісник русинів Австрійської держави» (Відень, 1850–1856 рр.).

Русини Закарпаття сподівались від угорської революції полегшення свого соціального становища і тому підтримали її. Революція проголосила скасування панщини – це її велика заслуга, проте панщинні повинності на Закарпатті на практиці ще довго після революції не були скасовані.

Угорський революційний уряд прагнув звільнити від австрійського панування тільки мадяр, однак виступив проти вимог інших народів Угорщини, зокрема українських селян Закарпаття, у тому числі й національних домагань русинів-українців.

Угорський уряд не прагнув забезпечити рівноправність усім народам Угорщини і тим самим кинув ці народи в обійми Австрії, яка використала їх у боротьбі проти революційної Угорщини. Отже, недостатня демократичність Угорщини у двох вирішальних питаннях угорської революції – у соціальному та національному – стала основною помилкою угорського революційного руху в 1848 році й головною причиною його поразки.

Поразкою революційного руху в Угорщині влітку 1849 року завершилися революції в Центральній Європі, реакційна Габсбурзька монархія не була повалена, а чехи, словаки, русини-українці та решта народів Габсбурзької імперії не здобули свободи.

Однак велике прогресивне значення буржуазної революції полягає в тому, що вона пробудила до активного життя різні народи монархії, зокрема допомогла зміцненню національного усвідом-

лення русинів та їхньому політичному виступу. Вона допомогла також укладанню першої національно-політичної програми, основою якої був намір об'єднати угорських русинів з галицькими. Це пробудження закарпатських українців з «глибокого сну» історія оцінила позитивно.

Те, що українці Угорщини не виступили проти революції 1848–1849 років, визнавали часом і представники угорських північних кіл. Правда, мадяризатори зробили висновок, що русини завжди були вірні мадярам. А цей висновок був небезпечним, бо давав підставу твердити, що русини Угорщини – це мадяри, які розмовляють по-руськи, і знов заохочував до дальшої мадяризації українського населення.

14. Чому на Закарпатті виникло москвофільство?

Ще Іван Франко вказував на те, що під час революції 1848–1849 років Закарпаття «стоїть на програмі демократичній, хапаться працювати для рідного народу». Однак уже в перші післяреволюційні роки відкидається ця програма: «Напрям, прихильний народній мові і програмі, зазначений у 1848 р., являється немов голос якоїсь малозначної фракції і... нарешті зовсім замовкає, а... перемога... лишається... за якоюсь різномастною купою людей, у яких спільною підставою акції являється хіба спільна ненависть до свого рідного, спільна зневіра в... зріст народа, погоня за... кар'єрою, спільна дволичність та безхарактерність...» (І. Франко, Стара Русь, ЛНВ, р. XXXV, с. 33).

Річ у тому, що культурно-освітні діячі Закарпаття не розуміли основних, зокрема соціальних, потреб народу, а вирішальною і рушійною силою в боротьбі за соціальне й національне визволення вважали не народні маси, а культурно-освітню працю, тобто себе. Отже, усі питання цього руху вони намагались вирішувати не за допомогою соціально-політичної боротьби народних мас, а за допомогою когось сильнішого.

Угорська революція не ставила своїм завданням скасувати національний гніт слов'янських народів Угорщини. Тому гноблені Угорщиною слов'янські народи опинились під час революції на боці Австрії, яка обіцяла задовольнити національні вимоги цих народів.

Після поразки угорської революції ці народи втратили свою політичну вагу і, з волі Австрії, знову опинилися під гнітом Угорщини.

Австрофільська політика діячів Закарпаття на чолі з Адольфом Добрянським зазнала також повної поразки. Починається переслідування демократичних сил Закарпаття, тому вони шукають зовнішню силу, яка захистила б їх від угорської та австрійської політики денаціоналізації. Із цілого ряду причин таку силу вони вбачають у реакційній царській Росії. Віковичне прагнення закарпатців возз'єднатись із «своїми за горами», присутність у 1849 році російських військ на Закарпатті, відродження всеслов'янської ідеї, могутність Росії саме як слов'янської імперії, спорідненість мови й культури закарпатського населення з мовою і культурою українського та інших слов'янських народів Росії, особисті зв'язки окремих інтелігентів Закарпаття з представниками експансивної політики царської Росії (Раєвським, Погодіним та ін.) – усе це привело інтелігенцію Закарпаття до нової політичної орієнтації – на царську Росію (її початок припадає вже на 1852 р.).

Унаслідок цього культурно-національне життя Закарпаття почало орієнтуватись на російське культурно-літературне життя. Замість спроби створити з «бескидо- ілі карпато-руської мови» карпаторуську літературну мову, на Закарпаття штучно переноситься орієнтація на російську літературну мову. А згідно з політикою Російської імперії закарпатські, як і галицькі, москвофіли не визнавали існування свого українського народу. Щоправда, усі вони вважали себе та закарпатських русинів-українців малоросами, «руським народом», проте, згідно з російською політикою, вважали відмінності між росіянами (москалями) та «руським народом» (малоросами) лише діалектними особливостями. Тому виступали за російську літературну мову як загальнослов'янську. (Російську літературну мову як загальнослов'янську пропонували вживати також окремі чехи, словаки та представники інших слов'янських народів Австро-Угорщини, проте з тією різницею, що вони думали вживати російську мову попри власну національну мову, а закарпатські та галицькі москвофіли – замість своєї національної мови.)

Прогресивним у цій орієнтації на велику слов'янську країну було лише те, що вона пробуджувала певну надію в боротьбі з ма-

дяризацією і підтримувала, за оцінкою Франка, хоч «яке-таке літературне життя».

Проте в основному орієнтація на царську імперію з її великодержавницькою гнобительською політикою до підвладних їй народів була від самого початку явищем наскрізь реакційним. Вона умертвляла боротьбу за розвиток власного народу, його мови й культури, за розв'язання його найважливіших соціальних і національних потреб. Окремі її прогресивні моменти дедалі більше губилися, а реакційна, антинародна й антидемократична суть проявляла себе все виразніше.

Тому, якщо можна порозуміти (не виправдати!) таку орієнтацію закарпатських діячів у середині XIX ст., щойно після поразки революції, то пізніше, коли демократичні сили українського народу розгорнули відверту боротьбу проти царизму, чи навіть після поразки царизму, москвофільство на Закарпатті стає явно анахронічним та реакційним явищем.

15. Що приніс 1867 рік – рік австро-угорського врівняння – закарпатським українцям?

У 1849 році українці Закарпаття приймали війська російської армії з радістю, бо розуміли мову, були з ними одної віри і головне – думали, що ці війська прийшли визволити їх з-під угорського гніту.

Знайомство з російським військом, у якому з великою правдоподібністю переважали українці, значно вплинуло на закарпатську інтелігенцію та народні маси, значною мірою підсилило народні надії на визволення зі Сходу.

Підбадьорена австрійськими обіцянками та присутністю російської армії, закарпатська інтелігенція виробила меморандум – «Пам'ятник Русинів Угорських» – про культурні й національні питання українців Угорщини. Делегація від закарпатських українців на чолі з Адольфом Добрянським приїхала з ним 9 жовтня 1849 року до австрійського цісаря у Відень.

Однак після поразки угорської революції Відень «забув» про обіцянки, що їх під час революції дав окремим національностям. Закарпатці поступово перероблювали і звужували свої вимоги – викреслили один з основних пунктів своєї програми – про

об'єднання Галичини й Закарпаття, та й так, урешті-решт, не досягли жодних прав.

Період від революції до австро-угорського вирівняння прийнято називати будительським періодом, коли закарпатська інтелігенція зосередила свої сили на відкритті народних шкіл, створенні місцевої літератури, заснуванні літературних та культурних товариств, виданні книжок та газет, закладанні фундацій для виховання власної інтелігенції тощо. Те, що рух не приєднався до руху всього українського народу, не може бути достатнім приводом для заперечення його позитивного значення.

Будительська діяльність мала позитивне значення, хоча рівночасно внесла багато плутанини в культурно-національне життя закарпатських українців, наслідки якої відчуваємо ще й тепер (питання національної орієнтації, літературної мови тощо).

У 1867 році австро-угорська буржуазія розділила панування над народами габсбурзької монархії між собою, повністю занедбавши потреби інших народів імперії. Таким чином, над українським населенням Закарпаття (як і над словацьким народом) ще посилювався національний та соціальний гніт.

На жаль, для активної боротьби проти цього гніту закарпатським українцям, крім іншого, не вистачало навіть свідомої власної буржуазії, і тому після вирівняння культурно-національне життя закарпатських українців почало занепадати і до 90-х років (коли було засновано греко-католицьку учительську семінарію в Пряшеві) майже зовсім зникло.

Політична ситуація навколо самого вирівняння ще трохи сприяла активізації русинів. Сформувався дві концепції щодо рішення долі народу:

1) антимадярська група, репрезентована Адольфом Добрянським, яка домагалася утворення автономної області для закарпатського українського населення. У 1865 році Добрянський був єдиним депутатом закарпатських українців в угорському парламенті. Тут він домагався (у 1868 р.) закону про рівноправність усіх неугорських народів Угорщини (на підставі петицій словаків з Липтова, Гонта та петицій русинів зі Спиша, Шариша, Земплина);

2) промадярська група, навпаки, виступала проти такої вимоги. Угорський уряд активно пропагував цей другий «приклад русинів», вихваляв їхню бездіяльність і використав цю ситуацію як

аргумент, мовляв, в Угорщині не існує національного утиску, а національні проблеми вигадує тільки декілька нелояльних одиниць (порівняй із сучасною ситуацією!).

Отже, частина інтелігенції мадяризувалась і перестала бути частиною національного організму. Значно послаблений рух за права українського населення знову лягав на плечі селянської маси народу, що животіла під нестерпним соціальним і національно-релігійним гнітом.

16. Що принесли початок ХХ століття і Перша світова війна закарпатським українцям?

Населення Закарпаття було малоземельним або й зовсім безземельним. Отже, тяжкі соціальні умови й національна неволя змусили багатьох русинів до еміграції, зокрема до Америки та Канади. Від початку 90-х років ХІХ ст. до 1914 року із Закарпаття емігрувало 300 тис. осіб (дома зістало 400 тис.). Еміграція вигнала за океан також півмільйона словаків.

«Ціле... Підкарпаття заселене тепер селянським пролетаріатом, в якого нема... землі, щоб з неї можна вижити... Руський селянин не видить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а у великодний день з'їсть кусок житнього або пшеничного хліба. В інші дні його поживою є вівсяний ощипок і, коли не бракне, картопля. Розпука бере дивитися на той умираючий народ. Нині можна б предсказати день, в якому останній русин утече з краю», – писав угорський економіст Едуард Еган.

Причиною такого стану селян Закарпаття були безземелля, безробіття, безправ'я, соціальне й національне гноблення населення і свавілля австро-угорської державної бюрократії.

Масову еміграцію припинила Перша світова війна, проте й вона не вирішила жодної з названих проблем. Навпаки, унаслідок війни було знищено сотні сіл, тисячі помешкань, господарство краю прийшло до повного занепаду. На фронтах, у боях за інтереси Австро-Угорщини вмирали тисячі селян, тисячі ставали каліками. Однак навіть під час війни не пропали найрізноманітніші податки – коблина, роковина тощо, які селяни повинні були сплачувати ще й у післявоєнні роки.

Під час Першої світової війни проявилось значне незадоволення українського населення політикою Австро-Угорщини, зокрема її війною проти слов'янської Росії.

За вияви русофільства та інші «бунтарські» думки австріяки заганяли тисячі закарпатських (як і галицьких) українців до концентраційних таборів (Сегедин, Цегледь, Кечкемет, Терезин, Талергоф).

Війна, проте, до певної міри пожвавила національний рух закарпатців. Цей рух значно допоміг збереженню українського населення, якому в тодішній Угорщині, особливо після прийняття «мадяризаційних» законів Аппонї в 1907 році, загрожувала повна денационалізація.

17. Як сприйняли закарпатські українці Лютневу та Жовтневу революції 1917 року в Росії?

У лютому 1917 року в Росії було повалено царизм. Восени того ж року в Росії було здійснено Жовтневу революцію, яка мала стати початком корінного перелому не тільки в історії народів Росії, але й усього людства.

Якщо для російського народу революції 1917 року мали насамперед соціальний характер, то для інших народів Росії та за її межами – національно-визвольний характер.

Український народ привітав повалення царизму і під керівництвом Центральної Ради створив Українську Народну Республіку (УНР). УНР об'єдналася з ЗУНР (Західноукраїнською НР, яка виникла на українських землях Австро-Угорщини), з великою активністю розпочала працю-боротьбу за формування та нормальне життя власної держави. Проте й на цей раз волю українського народу було придушено, і під тиском російських більшовиків український народ був змушений піти «шляхом соціалістичного будівництва СРСР».

Перші декрети радянської влади – зокрема Декрет про землю – викликали схвалення трудящих і в інших країнах. Вплив Жовтневої революції відчувався також в Австро-Угорщині, у якій було багато спільного з колишньою царською Росією. Велику роль у поширенні ідей Жовтня на Закарпатті відіграли українці – сол-

дати австрійської армії, що повернулися з російського полону. Вони були свідками, а близько 3000 з них також активними учасниками революційних подій в Україні та Росії.

Під впливом ідей Жовтневої революції за ініціативою священника Омеляна Невицького 8 листопада 1918 року відбулася велика маніфестація русько-українського населення в Старій Любовні, на якій було обрано Руську Народну Раду (РНР) – перший народний орган закарпатських русинів – і прийнято рішення про відрив Закарпаття від Угорщини та його приєднання до України. На засіданні було ухвалено Маніфест, у якому, крім іншого, зазначається: «Рада, оживлена духом демократичних часів, поїде путем, ведучим к полной національной свободе нашего народа. Николи не пристала бы на то, абы мы Русины были разрываны и против нашей воли к чужим народам приключены».

Закарпатоукраїнське населення приєднувалося до рішень старолубовнянської РНР. Її рішення підтримали збори українського населення, що відбулися 27 листопада в Бардієві, 28 листопада – у Свиднику, 30 листопада – у Стропкові, 2 грудня – у Межилабірцях, 3 грудня – у Гуменному.

На цих маніфестаціях було обрано окружні РНР, 19 листопада – також Центральна РНР, центром якої став Пряшів, а її головою – депутат угорського сейму адвокат Антон Бескид. На подібному з'їзді в Хусті 21 січня 1919 року представники майже всіх (420) сіл Закарпаття також заявили про свою волю ліквідувати насильний зв'язок з Угорщиною і приєднатися до України. (Єдино Унгарська Народна Рада в Ужгороді проголосила, що «угро-руський народ приєднується до своєї старої батьківщини – до Угорщини».)

Народні Ради виникали також в Ужгородському, Уточанському та в інших районах Закарпаття. Народні Ради, які підтримували вимоги РНР, заснували зокрема у Великих Верецьках, яку підтримав весь район (32 села), у Свалявському районі (близько 30 сіл), у Мукачівському районі, у селі Великі Лучки тощо. Про підтримку рішень РНР писали Раді жителі села Телепівці (Осадне) Гуменського району, українські студенти з Будапешта та інші села й містечка з усього Закарпаття. Ще в листопаді 1918 року виникла в с. Ясіня Гуцульська НР, яка мала навіть свою міліцію і яка теж була за приєднання до України.

Проте й наперекір єдності народного руху за приєднання Закарпаття до України, у діяльності НР доходить до неєдності. Причини неєдності полягали в ізольованості окремих НР, у відсутності координації дій, у недостатній політичній зрілості представників окремих Рад, у недостатній допомозі народному рухові за приєднання Закарпаття до України з боку Західноукраїнської Народної Республіки, що виникла й діяла на території Східної Галичини (Західну Галичину – Лемківщину окупували поляки), та головне – у намаганні нових держав – Угорщини, Польщі, Румунії та Чехословаччини захопити для себе всю, або якнайбільшу частину тої української території, яка дотепер входила до складу Австро-Угорської монархії.

Тому, усупереч народній волі, не дійшло до возз'єднання закарпатських українців з Україною.

18. Як дійшло до приєднання Закарпаття до Чехословаччини?

У результаті соціально-економічних умов та ізольованості українського населення Закарпаття від життя українського народу, але й від національного і політичного життя українців Галичини, закарпатські русини-українці були єдиною національною меншиною в Угорщині, інтелігенція якої не пройшла справжнім шляхом національного відродження й не визначила повністю та однозначно свого національного обличчя. Унаслідок цього українська інтелігенція не була єдиною в поглядах на рішення національного питання. Закарпатські русини-українці, з-поміж усіх національних меншин Угорщини, не мали своєї політичної партії.

Використовуючи економічну залежність української інтелігенції від держави, її національну невизначеність та організаційну неспроможність, угорська влада в зародку придушувала будь-які національні вимоги українських угруповань чи окремих осіб, звинувачувала їх у панславізмі тощо. Тому, наприклад, кількість українських шкіл на Закарпатті за 1874–1902 роки знизилася з 571 до 74! Та сама Угорщина виступала й проти руху населення за «руську» (православну) віру, бо й у тому рухові вбачала ненависть до Австро-Угорщини. Під час Першої світової війни угор-

ський уряд вдався й до ліквідації «руських» (кириличних) літер та ліквідації «руського» (юліанського) календаря.

Тому, коли дійшло до ліквідації Австро-Угорщини й вирішення долі народів і національних меншин, які до того творили цю «тюрму народів», керівна роль у закарпатському національно-визвольному рухові опинилася в руках нечисленної групи інтелігенції з різною політичною та національною орієнтацією.

Після розпаду Австро-Угорщини (жовтень 1918 р.) виникають революційні органи – Народні Ради, які беруть на себе завдання вирішити державно-правові справи своїх народів та національних меншостей на основі права на самовизначення. Проте революційне право на самовизначення перечеило так званому історичному праву, за яким народи, що вже раніше мали свою державність, хочуть затримати під своїм впливом «недержавні» народи та національні меншини.

Мадярська Народна Рада докладає всіх зусиль, щоб зберегти «історичну» цілісність Угорщини – затримати своє панування над словаками, русинами-українцями тощо. Однак попередня політика насильної мадяризації викликала недовіру до нової мадярської влади та її обіцянок.

Представники Польщі прагнули зберегти панування над західноукраїнськими землями. Румуни претендували на Буковину. Словацька Народна Рада проголосила, що «єдино вона має право говорити від імені Чехословацького народу, що проживає в межах Угорщини».

Свою роль у справі приєднання Закарпаття до Словаччини відіграв і той факт, що частина закарпатоукраїнської інтелігенції була в еміграції в Америці й перебувала під впливом галицьких та буковинських москвофілів, підтримуваних російським царизмом. Під впливом буржуазної революції в лютому 1917 року в Росії в москвофілів виникла думка об'єднати галицьких, буковинських та закарпатських українців з «новою Росією». Ці сили в Америці створили «Американську Народну Раду угро-русинів» на чолі з адвокатом Юрієм Жатковичем і ставили такі вимоги:

«1. Підкарпатські русини повинні одержати повну незалежність.

2. Якщо це буде неможливим, закарпатські українці об'єднуються з галицькими й буковинськими братами.

3. Якщо і це буде неможливим, вони повинні одержати автономію».

Однак після Жовтневої революції в Росії москвофіли вже не бажали приєднатися до «нової Росії». Після численних переговорів вони погодилися приєднатися «на автономній основі до Чехословацької Держави. Ми переконані, що в цей час єдино лише під покровительством Чехословацької Держави може Прикарпатська Русь звільнитися від рабства й неволі Австро-Угорщини». Отже, Жаткович почав вести переговори з Т. Масариком, а Масарик, як і всі політики, був щедрим на обіцянки: «Коли русини вирішать приєднатися до Словацької республіки, то одержать повну автономію... Кордони будуть встановлені так, що русини будуть ними повністю задоволені».

Представники сусідніх із західноукраїнськими землями держав робили все, щоб перетягти представників західноукраїнського населення на свій бік. Усі без винятку обіцяють повністю задовольнити всі вимоги українського населення, повністю зрівноправнити його з народами своєї країни, задовільно встановити мовні границі населення, надати йому «руський університет», «повну автономію», «власний сейм», «губернатора» тощо.

У зверненні Словацької Народної Ради від 30 листопада 1918 року зазначається: «Ми, слов'яни, як і Ви, а тому Вам не лише обіцяємо повну автономію, але вже нині визнаємо всі її церковні та шкільні справи. Ваші стародавні обряди і звичаї буде збережено. Подбаємо про те, щоб ви мали свої гімназійні школи та в найкоротший строк відкриємо для Вас окремий університет з руською навчальною мовою». Крім того, представники СНР обіцяли побудувати залізницю та фабрики для поліпшення матеріального життя русинів.

Позаду не залишався навіть уряд буржуазної Угорщини. Незважаючи на міцну й довготривалу традицію гноблення всього немадярського, 9 грудня 1918 року він опублікував маніфест, у якому визнавав право на самовизначення для всіх немадярських народів Угорщини й обіцяв перетворити стару Угорщину на «вільну й демократичну східну Швейцарію». 10 та 11 грудня 1918 року в Будапешт було скликано 200 «делегатів» закарпатоукраїнської інтелігенції, щоб ухвалити вже готовий проект автономії Закарпаття у складі Угорщини. Тут же було «узаконено»

Ужгородську РНР, єдину з-поміж усіх, що була за приєднання Закарпаття до Угорщини.

Наперекір тому, що навіть старанно підібрані «делегати» не погодились на автономію Закарпаття у складі Угорщини, угорський уряд уже 21 грудня того ж року оголосив закон «№ X» про автономію руського народу Угорщини і створив (з Марамороської, Угочанської, Березької та Ужанської жуп) автономну Руську Країну (Крайну), тут же створив Русько-Крайнську Міністерію, Русько-Крайнську Губернію тощо.

Сенс такої щирості до русинів-українців Закарпаття пояснила сама офіційна Угорщина: «Уже й словаки, й українці обіцяли русинам автономію, і коли так не зробить Угорщина, то буде змушена випустити русинів з тисячолітнього союзу з мадярами».

Усупереч такій великодушності Угорщини, проти залишення Закарпаття у складі Угорщини виступили всі: саме українське населення, представники РНР, а також державні представники нових держав – Польщі, Чехословаччини, Румунії, Західноукраїнської Народної Республіки. Найцілеспрямованіше діяли в цьому питанні представники Чехословаччини. Вони впливають не тільки на представників Пряшівської РНР, але й нав'язують контакти також з представниками РНР Ужанського, Березького, Угочанського та Марамороського комітетів.

Унаслідок складної ситуації в Україні та слабкої позиції Західноукраїнської Народної Республіки, представники західноукраїнського населення, що надалі бажало приєднатися до України, не діставало належної підтримки з українського боку. Наперекір тому серед українського населення і представників РНР все ще переважала думка про приєднання Закарпаття до України. Однак після чехословацьких дипломатичних кроків – обіцянок повної автономії, руського університету, задовільного вирішення мовних границь, побудови залізниць і фабрик – у проголошеннях РНР починає з'являтися думка про те, що українське населення Закарпаття хоче приєднатися «радіше до України, але коли б то не було можливе, то до Чехословацької Держави». Чехословацькі кола доводять представникам РНР, що ті мають лише дві можливості: або зістати у складі Угорщини, або приєднатися до Чехословаччини.

Представники РНР, бажаючи перш за все позбутися впливу Угорщини і не маючи можливості приєднатися до України, по-

ступово, під тиском чехословацьких обіцянок, погоджуються на приєднання до Чехословаччини, підкреслюючи при тому єдність українців Закарпаття з українцями Галичини.

19. Як дійшло до роз'єднання українців Закарпаття на закарпатських та словацьких українців?

Незважаючи на різну політичну орієнтацію окремих представників РНР, усі вони виходили з правильної постановки питання про єдність галицьких, буковинських та закарпатських українців і вимагали однакового вирішення долі всіх «поза Україною сущих» українців. Не маючи, однак, сили здійснити цю свою справедливую вимогу, під тиском обставин представники закарпатських українців не раз протягом вікової боротьби за своє соціальне й національне визволення змушені були відступати від такого розв'язання справи і погоджуватись з частковим розв'язанням проблеми.

Так воно було під час революційних подій 1848–1849 років, коли закарпатські русини-українці вимагали перед австрійським цісарем об'єднання галицьких та закарпатських українців, потім поступилися на таке об'єднання бодай у справах шкільних, культурних та церковних і поступово, нарешті, вимагали лише «закони державні по-руськи видавати».

Подібно розв'язувалось це питання в 1918 році. Спочатку переважна більшість населення і всі РНР (крім Унгварської) вимагали приєднання всього русько-українського населення колишньої Австро-Угорщини до України. Та поступово поляки заволідали українськими землями Західної Галичини, румуни – буковинськими, а закарпатським українцям дали на вибір: або надалі зостати під мадярами, або приєднатися до Чехословаччини.

Представники РНР обрали менше зло – демократичну слов'янську Чехословаччину, яка, подібно до інших, обіцяла повну автономію, визначення мовних меж, університет, фабрики й залізницю тощо.

Проте в міру того як чехословацька буржуазія брала в руки фактичну владу над українськими землями Закарпаття, вона починала виявляти небажання здійснити навіть власні обіцянки.

Фактично приєднання Закарпаття до Чехословаччини та розподіл українців на закарпатських і східнославацьких провело

військо. Чехословацька буржуазія добилася того, що мадяри змушені були стягнути своє військо зі Східної Словаччини та Закарпаття, а Західноукраїнська Народна Республіка невеличкі свої військові частини змушена була відкликати із Закарпаття, – і чехословацька влада ввела туди своє військо, створивши Земське військове командування в Кошицях.

Про вагу цього командування свідчить той факт, що делегація українців Лемківщини, які були під гнітом Польщі, з'явилася саме до начальника Кошицького військового командування й вимагала від нього звільнення Лемківщини від поляків і приєднання її до Чехословаччини.

Чехословацька влада знала про сильне бажання всіх русинів-українців колишньої Австро-Угорщини приєднатися до України. Вона добре усвідомлювала собі й виходила з того, що коли б Росія й Україна не були повністю зайняті революційними подіями в себе вдома, закарпатські українці, як і галицькі та буковинські, приєдналися б до України. Тому й доктор Бенеш був такої думки, щоб Закарпатська Русь була якнайменшою. Тому чехословацька влада почала паралізувати єдиний національний рух усього Закарпаття та Східної Словаччини й робити різницю між єдиним з усіх боків українським населенням Закарпаття та Східної Словаччини.

З цією метою вона використала й перепис населення в 1919 році, для проведення якого були призначені «гідні довір'я службовці словацької національності».

Щодо одного з найважливіших питань (з цього аспекту) – визначення території, на якій проживає русько-українське населення, чехословацька урядова влада розділила єдину українську територію на так звану безспірну, з якої створили Підкарпатську Русь, і спірну, яку поступово приєднали до Чехословаччини.

Зі згоди президента Масарика наприкінці вересня 1919 року зійшлася в Празі спільна українсько-словацька комісія, щоб обговорити впорядкування кордонів між автономною Підкарпатською Руссю та Словаччиною. Оскільки кордон не можна було точно визначити за національною належністю населення, українська сторона обіцяла гарантувати повні права тим словакам, які опиняться на українській території. Рівно так словацька сторона обіцяла гарантувати повні права русинам-українцям, які опиняться на сло-

вацькій території. Далі цієї постановки питання справа ніколи не дійшла, і за весь час існування ЧСР не було визначено українсько-словацького мовного кордону.

Представники ЦРНР протестували, чехословацькі урядові кола обіцяли вирішити справу, проте насправді Прага підтримувала різні намагання окремих груп та національностей, щоб посварити їх між собою і не дати дійти згоди. Цю політику чехословацька буржуазія проводила аж до 1945 року, підсилюючи її, зокрема, у часі Словацької держави (1939–1945 рр.).

Після 1945 року галицькі, буковинські та «закарпатські» українські землі воз'єдналися з Радянською Україною, а «чехословацькі» русини-українці автоматично zostали в складі Чехословаччини.

20. Яким було життя закарпатських українців у Чехословаччині?

Закарпаття було офіційно приєднано до Чехословаччини 10 вересня 1919 року. За 150-м пунктом Сен-Жерменського договору Чехословаччина мала надати Закарпаттю автономію.

Словацька Національна Рада вже в 1918 році звернулася з маніфестом до закарпатських українців, у якому, крім іншого, обіцяла руські школи й руський університет. Однак цих обіцянок ні СНР, ні Чехословацька Республіка ніколи не виконали.

Закарпаття залишалося надалі всебічно відсталим краєм і протягом 20 років існування ЧСР не було вирішено ні його автономії, ні його західних мовних границь, ні питання мови, шкільництва, університету, залізниць та фабрик. Закарпаття зостало відсталим сільськогосподарським краєм. Сільське господарство тут стояло на дуже низькому рівні й було малопродуктивне. Селяни відчували великий недостаток землі.

З промислового виробництва на Закарпатті працювали соляні копальні та кілька об'єктів лісохімічного (деревообробного) виробництва.

Постійним супровідним явищем Закарпаття було безробіття. Населення тяжко переносило тягар різних податків та екзекуцій.

Однак з приєднанням Закарпаття до Чехословаччини політична активність народних мас дедалі зростала та й умови для полі-

тичного або культурного життя, порівнюючи з умовами в Австро-Угорщині (та з умовами життя українців у Польщі чи Румунії), були кращі. Чехословацька ж належала до буржуазно-демократичних держав тодішньої Європи.

Велике піднесення чеського і словацького народів, які утворенням Чехословацької республіки досягли свого національного визволення й започаткували значну активізацію всіх сфер свого культурного й національного життя, перенеслося також на «приєднаних» закарпатських русинів-українців, хоч вони не досягли свого національного визволення і таких можливостей свого розвитку, як чеський і словацький народи.

Від початку 20-х років на Закарпатті існувала Закарпатська комуністична організація, яка прагнула возз'єднання Закарпаття з Україною, організувала соціально-політичну боротьбу трудящих Закарпаття і в 1924 році досягла 40 відсотків голосів у виборах до чехословацького парламенту. Після рішень п'ятого Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу в 1924 році комуністична організація Закарпаття офіційно визнала населення Закарпаття русько-українським.

Чехословацький уряд, однак, усіляко гальмував розвиток культурно-національного життя українського Закарпаття.

На Закарпатті існували три мовно-національні орієнтації: великоросійська (москвофільська), українська й місцева карпаторуська. Посилаючись на незрозуміле становище в цьому питанні, уряд усебічно віддаляв вирішення національного питання, розвиток народного шкільництва, проводив таку політику щодо існуючих орієнтацій, щоб жодна з них і не пропала, і не перемогла, схвалював і підтримував мовну плутанину і взаємну боротьбу мовних напрямів. Насправді ж уряд проводив на Закарпатті активну чехізацію шкільництва та державної адміністрації, а від лютого 1926 року зовсім заборонив вживання української мови в державних установах Закарпаття.

Певним здобутком культурного життя тих часів можна вважати заснування руської гімназії в Пряшеві (1936 р.), створення «Нової сцени» в Ужгороді, «Карпаторуського радіовіщання» (1934 р.) в Ужгороді, заснування товариства «Просвіта» (1920 р.) та Общества ім. Духновича (1923 р.) в Ужгороді, філії яких діяли і на Пряшівщині. Тут діяли також філії молодіжної організації

«Пласт». Пожвавились і видання газет, фольклорні та наукові дослідження, розвиток народної художньої самодіяльності.

Зрозуміло, значення названих організацій чи установ неоднакове. «Просвіта» працювала в демократичному, народному (українському) дусі, Общество ім. Духновича – у москвофільському напрямі, хоча на практиці великої різниці між діяльністю обох товариств інколи не було. (У 1933 році у Пряшеві вдалося побудувати репрезентативний пам'ятник «Олександрю Духновичу, будителю Карпаторусского народа».) Руська гімназія, яка поступово стала російською гімназією, була єдиною повною середньою школою для українського населення Словаччини, проте москвофільський напрям її роботи віддаляв її від проблем народу. Інтелігенція, вихована тією школою, творила не ядро народної інтелігенції, а якусь окрему суспільну групу, яка не стала виразником потреб населення Пряшівщини.

Діяльність названих організацій здавалась тоді значним досягненням у розвитку культури закарпатських українців і представлялась державними установами як справжній демократичний розвиток українського населення. Проте насправді все це було лише грою в демократію, оскільки надалі нерозв'язаними зіставали всі основні (соціальні, національні, економічні) потреби цього населення.

Населення відчувало несправедливість свого становища і вже від початку 20-х років протестувало проти соціального й національного гніту (страйки сільськогосподарських робітників Берегівського і Севлюського районів у 1921–1922 роках, селянські заворушення на Пряшівщині – Чертижне-Габуря в 1935 р.). Однак діяльність понад 30 політичних партій на Закарпатті, переважно філій чеських політичних партій, роздробляла незначні сили місцевого населення й топила їх у взаємній мовній, релігійній і політичній боротьбі.

21. Чому і як розпалася Чехословацька Республіка?

Чехословацька Республіка розпалася через складне міжнародне становище, яке створилося в Європі внаслідок фашистської політики Німеччини. Проте основною внутрішньою причиною розколу Чехословаччини можна вважати невирішене національне питання, яке прикривалося політикою чехословакізму (створю-

валась теорія єдиного чехословацького народу на території всієї Чехословаччини).

Політика чехословацької буржуазії призводила до фашизації життя в республіці. У середині жовтня 1938 року була припинена діяльність КПЧ на Словаччині, а в грудні того ж року була розпущена КПЧ в Чехії.

На підставі Мюнхенської угоди, яку прийняли представники західних держав без участі ЧСР 29 вересня 1938 року, фашистська Німеччина окупувала чеські прикордонні області, що значною мірою послабило економічну й військову силу держави. Від республіки було відірвано найцінніші промислові райони, перервано транспортні сполучення і знищена прикордонна оборонна система.

На підставі Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 року до Угорщини було приєднано південну частину Словаччини й частину Закарпатської України (чим знов було розділено українців Закарпаття під дві держави: фашистську Угорщину та Словаччину).

Усі ці зміни торкалися майже третьої частини території країни, знаменували втрату сировинних баз і приблизно п'яти мільйонів населення.

Послабленням ЧСР скористалась словацька Народна партія, яка 6 жовтня 1938 року взяла владу у Словаччині. Одночасно на Закарпатті було утворено автономний уряд Закарпатської України (на чолі з Андрієм Бродієм, а від 26 жовтня – новий уряд Августина Волошина).

До такого «розподілу» ЧСР не дійшло б, якби «демократичний» уряд Чехословаччини не нехтував національними домаганнями народів і національностей країни, оскільки всі «сепаратистські» домагання останніх були реакцією на невирішене соціальне й національне питання.

Усі ці події дали привід Гітлерові до військового втручання в чехословацькі справи, унаслідок чого Чехословаччина повністю розпалася, а 14 березня 1939 року під «захистом» фашистської Німеччини виникла Словацька держава. У цей самий день на територію Чехії та Моравії вступила німецька армія й окупувала її. Було створено Протекторат Чехія та Моравія. Підкарпатську Русь забрали мадяри.

22. Якою була участь українського населення в національно-визвольній боротьбі народів Чехословаччини?

Розпад Чехословаччини викликав початок боротьби прогресивних сил чеського і словацького народів та русинів-українців Закарпаття, а також антифашистів інших національностей ЧСР проти фашизму і за нову демократичну Чехословаччину.

Закарпатські українці вели антифашистську боротьбу в різні способи – від незадоволення, саботажу, участі у Словацькому національному повстанні, у Чехословацькому армійському корпусі в СРСР, у лавах Червоної Армії аж до участі в русі Опору, який діяв у західних європейських країнах.

Про участь українського населення Словаччини в антифашистському русі Опору можна говорити від середини 1941 року. Деякі русини, солдати колишньої чехословацької армії, з перших днів окупації відходять за кордон (в Англію, Францію), де беруть участь у боях проти німецького фашизму. Інші, мобілізовані в словацьку армію, відмовляються воювати проти Радянського Союзу, переходять на бік радянських військ та до партизанів.

У 1943 році в лісах навколо с. Матяшка виникла перша партизанська група у Словаччині. 19 грудня 1944 року німецькі фашисти застрелили 32 українців у селі Токаїк, а село спалили.

У складі Першої чехословацької бригади в СРСР на 30 жовтня 1943 року із загального числа 3348 солдатів – 2210 було закарпатських русинів-українців. Після мобілізації на Волині на 30 червня 1944 року у складі Чехословацького армійського корпусу було 6864 чехи, 3177 русинів-українців, 2881 словак.

У лавах Червоної Армії воювало майже 700 чоловік тільки русинів-українців Пряшівщини. З одного лише села Бехерів воювало в Червоній Армії 53 чоловіки.

До речі, невеличку територію Пряшівщини визволяли найдовше з усієї Чехословаччини – чотири місяці. Саме в районах з українським населенням війна проходила надзвичайно жорстоко і призвела до повного знищення краю під Дуклею. Саме тут було найбільше вбитого й пораненого населення, найбільше знищених домів та іншого майна.

Першим визволеним населеним пунктом ЧСР було українське село Калинів – 21 вересня 1944 року. Уже 10 грудня 1944 року було обрано перший тимчасовий ОНК у ЧСР – у Межилабірцях (голова – учитель Іван Пісьо). Повнішу картину боротьби українців за нову Чехословаччину подає колективна праця «Шлях до волі» – збірник спогадів та документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини, з передмовою генерала Л. Свободи, яку видав Музей української культури у Свиднику (Пряшів, 1966 р.).

23. Що принесла перемога над фашизмом чехословацьким русинам-українцям?

У результаті перемоги над фашизмом, у якій активну участь брало також українське населення, Чехословаччина була визволена й відновлена в довоєнних кордонах.

25 червня 1945 року частина закарпатських українських земель – Закарпатська Україна – возз'єдналася з Україною; у Чехословаччині, у межах Словаччини, зістала найзахідніша частина Закарпаття – майже 200 тисяч русинів-українців, зосереджених переважно в 270 українських селах.

Русини-українці Чехословаччини вступили в нову республіку як борці за її визволення, одержавши значні можливості розвитку свого культурного життя, які в наступні роки потрібно було реалізувати.

Уже 1 березня 1945 року на З'їзді народних представників українського населення у Пряшеві виникла й почала діяти Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП) (18 березня вийшло перше число газети «Пряшівщина»). Того ж року створено Реферат українського шкільництва (РУШ) при Повереництві шкільництва Словацької Національної Ради (СНР) в Братиславі; молодіжна організація Союз Молоді Карпат (СМК), Ансамбль пісні й танцю СМК. Для потреб цього населення від 24 листопада 1945 року у Пряшеві працював професійний Український Народний Театр (єдиний український професіональний театр у світі поза Україною), Українська редакція Чехословацького радіо та інші установи.

У районі проживання цього населення після 1945 року працювала піонерська організація, понад 70 дитячих садків, понад

270 початкових шкіл, понад 40 неповних середніх шкіл, 11 повних середніх шкіл (та ще ряд паралельних українських класів при словацьких середніх, зокрема фахових, школах та професійних училищах); на вісім районів, у котрих компактно проживали русини-українці, діяли чотири шкільні та чотири культурно-освітні інспекторати, обласний бібліотечний інспектор, Українська редакція підручників та Українська редакція художньої літератури при відповідних словацьких книжкових видавництвах, українська церковна та світська преса; від 1953 року – Кафедра української мови та літератури (пізніше – ще й Науково-дослідний кабінет при Кафедрі) при філологічному та педагогічному інститутах (факультетах) у Пряшеві, Українське відділення при Державній науковій бібліотеці у Пряшеві та при Освітньому інституті в Братиславі, Український осередок Освітнього інституту в Кошицях, від 1956 року – Музей української культури та інші інституції чи їхні відділення для повноцінного й усебічного розвитку культурно-національного життя цієї НМ в СР.

Однак уже після подій 1948 року все активніше почала проявляти себе друга тенденція післявоєнного життя країни, а саме тенденція до ліквідації найважливіших післявоєнних здобутків русинів-українців, унаслідок чого вже на кінець 1950 року були зліквідовані УНРП, РУШ, СМК, була заборонена діяльність греко-католицької церкви, уся післявоєнна преса й почався фронтальний продуманий наступ на ліквідацію українського шкільництва та релігійного життя населення – систем, які стосуються і від яких залежить суспільне життя кожного громадянина й усієї НМ. Наприклад, у той час як УНРП та РУШ планували перевести всі типи «руських» шкіл (тобто шкіл, у яких навчання велося народною, російською чи українською, мовою) на українську літературну мову поступово – від першого та другого класу, шкільні органи СР провели таку зміну навчальної мови у всіх класах та всіх типах шкіл протягом одного-двох років (1950–1952), і то без будь-якої підготовчої роз'яснювальної роботи з учнями, їхніми батьками та населенням. Таке прискорення українізації шкільництва і пов'язане з ним прискорення всього культурно-національного життя в тому часі – після голодомору в Україні та в часі найгрубішого зловживання владою в усьому Радянському Союзі – не могло не проявити себе значними негативними наслідками, які

надовго визначили ставлення великої частини населення до всієї культурно-національної політики щодо цього населення.

Неабиякої шкоди успішному розвитку українського населення Чехословаччини завдали залишки словацьких гардистів, прихильники «Словацької ліги», окремі функціонери «Матиці словацької» та інші недоброзичливці, які спритно маскувалися під псевдореволюційними фразами та вміло використовували складність післявоєнного розвитку українського населення Чехословаччини й національну несвідомість чималої частини його інтелігенції для антиукраїнської пропаганди, доказом чого є ставлення значної частини словацької громадськості до українського населення в 1968 році. Отже, у такому дусі велася й уся словацька політика того часу.

Через це післявоєнні здобутки українського населення ЧСР не відповідають тим можливостям, які новий демократичний лад Чехословаччини, зокрема, у перші післявоєнні роки, обіцяв. Хоча українське населення Чехословаччини в загальному зробило крок уперед не тільки в аспекті свого соціально-політичного й культурно-національного життя (піднесення життєвого рівня, рівня освіти, розвитку культури, літератури тощо), за весь післявоєнний період не було остаточно вирішено жодної основної його проблеми.

Зі значними негативними ознаками завершилась не одна позитивна ініціатива.

Так, наприклад, понад тисячорічна історична національна назва «русин», яка успішно пройшла всією історією, вистояла перед численними намаганнями різних ворогів асимілювати українське населення, зберегла його від національної смерті, вимагала кращого розуміння її ваги і значення в житті населення при введенні у вжиток літературної національної назви «українець».

Нова назва – «українець» – мала тлумачитися як новіша, сучасніша й точніша для найменування того самого населення, того самого змісту, а не як назва нового змісту. Назви «русин» і «українець» означають те саме і не стоять проти себе. Подібно бракувало мудрого ставлення до народної мови населення. Її – українську у своїй основі – потрібно було належно пошанувати, піднести у її значенні, передавати її запис на письмі нормованим українським правописом та поступово її лексично збагачувати, а не протиставляти українській літературній мові й забороняти обласні чи діа-

лектні слова та вирази, що завдало чималої шкоди і спричинило негативні наслідки замість зближення цього населення з українським народом та його культурою.

У 50-х роках для цього було зроблено лише перший крок – у школи було введено викладання української мови, проте іншої потрібної роботи для осмислення зміни назви національної орієнтації ні тоді, ні пізніше не було проведено. Викладання української мови у школах, як і самі українські школи, не дочекалися належної підтримки (після ліквідації РУШ були поступово ліквідовані інспекторати та різні відділення в шкільних органах для керування українськими школами), то ті школи почали підупадати вже в шістдесятих роках.

Серйозні недоліки в цій – основній – ділянці національно-культурного життя українського населення Чехословаччини значною мірою негативно вплинули на цілий ряд інших важливих питань розвитку українського життя в соціалістичній Чехословаччині.

24. Як розвивалося культурне життя українського населення Чехословаччини в 60-х роках і, зокрема, у 1968 році?

На весь розвиток культурно-національного життя українського населення Чехословаччини після 1948 року (після прийняття Конституції ЧСР) наклав свій відбиток період догматичного мислення, який знайшов свій найбільший вираз у політиці і практиці культу особи Сталіна. Тому про початок творчого підходу до вирішення окремих важливих питань культурно-національного життя українського населення Чехословаччини можна говорити тільки від початку 60-х років. На той час нагромаджується немалий негативний досвід з адміністративно-директивного підходу до розв'язання окремих питань, на той час виникає нова українська інтелігенція, вихована в чехословацьких та радянських вищих школах, на той час, бодай ненадовго, відчувається позитивний вплив критики культу особи, започаткований ХХ з'їздом КПРС.

Саме тому, попри негативні тенденції розвитку культурного життя русинів-українців Чехословаччини, зокрема, у найголовнішому питанні – розвитку українського шкільництва, починається помітний позитивний розвиток художньої літератури, літера-

турної критики, публіцистики, наукового вивчення минулого життя русинів-українців Закарпаття, відчувається потреба розробити концепцію розвитку українського культурно-національного життя, виникає потреба у створенні фільмів, телевізійних програм тощо.

Наперекір успіхам у часткових питаннях, протягом десятиріч принципово не розв'язується жодне з основних питань культурно-національного життя українського населення Чехословаччини. Як писав І. Мацинський, «...наші національні інтереси є тільки окраїнними проблемами різних центрів і до купи збігаються тільки час від часу, коли ними займаються... центральні органи... Після їх засідань вони знову розбігаються на окраїни інтересів різних центральних установ, де цілі роки живуть спокійним життям від решти проблем українського життя».

Тому впродовж років «поглиблювались та поширювались» тільки дискусії та вимоги. Ні напередодні, ні 1968-го року, ні після нього не дійшло до позитивного розв'язання жодного з наболілих питань.

Ця ліквідаторська тенденція щодо потреб розвитку українського населення Чехословаччини набула відкритої державної підтримки, зокрема, після адміністративної реформи Чехословаччини 1960 року, коли було ліквідовано Пряшівський край, а в новостворену Східнославацьку область не перейшли навіть залишки державних органів, які мали дбати про розвиток НМ у Словаччині. Небувалих антиукраїнських розмірів та форм подібна діяльність набула в другій половині 60-х років та в самому 1968 році, коли не тільки численні окремі особи – функціонери різних організацій, але й цілі організації (зокрема «Матиця словацька») відкрито формулювали антиукраїнські вимоги, які часто проявлялися недемократичним та протизаконним звільненням працівників та функціонерів-українців з державних та інших посад.

25. Як розвивалося культурно-національне життя українського населення ЧССР у 70–80-х роках?

Після приходу радянських танків значне обурення частини громадян Чехословаччини незаслужено спрямувалося знову проти громадян української національності, хоча період «нормаліза-

ції» найбільше пошкодив саме цю НМ, що виявилось як у значно більшій кількості виключених українців з партії та з роботи, так і в значно пізнішому їх поверненні на попередні місця праці.

«Здорове ядро» чи «нове керівництво» українського культурно-національного життя в ЧССР повинно було проаналізувати нову ситуацію і взятися за реалізацію того позитивного, що в діяльності чи домаганнях 60-х років неодмінно було.

Однак нове керівництво аналізу причин, що призвели до такого стану, не провело, поганого й шкідливого від доброго й здорового не відокремило, конкретних носіїв зла (якщо такі були) не виявило й не засудило, проте на довгі роки (й десятиріччя!) виключило з творчої праці найактивніших працівників попереднього періоду.

Такий підхід значно послабив і скоротив чисельність культурно-освітніх працівників українського населення ЧССР, призвів до нерозуміння завдань подальшого розвитку меншини та відкинув багато позитивних здобутків попередніх років.

Не розібравшись у ситуації попереднього розвитку, не виявивши причин, що вели до «кризи», нові керівники не могли й самі розпочати (чи продовжити) активну діяльність у справі розвитку культури русинів-українців у ЧССР (тим більше, що в переважній більшості старо-нових керівників не було передумов для активної і творчої праці).

Тому в культурно-національному житті українського населення ЧССР в 70-х роках запанувала нетворча догматична атмосфера, у багатьох випадках дуже подібна до атмосфери періоду культу особи 50-х років, через що протягом цілого десятиріччя не з'явилася жодна нова свіжа ініціатива, серйозна, продумана концепція бодай практичної культурно-освітньої діяльності серед української меншини. Традиційно надалі організовували фестивалі народної творчості українського населення (за їхнім зразком виникла навіть «Маковицька струна» – фестиваль солоспіву в Бардієві та «На крилах мелодій» – спорадичний огляд естрадних груп у Стакчині), видавали книги, газети та журнали, організовували зустрічі читачів з авторами книг, проте рівень переважної більшості названих і неназваних акцій значно підупав, хоча високим він і в попередні роки був не завжди. Доказом того є перш за все стан справ в українському шкільництві та в національній сві-

домості населення. Од перепису до перепису зменшувалась чисельність українців, з року в рік падало число українських шкіл (скоро їх стало менше, ніж у період найстрашнішого мадярського гніту на початку ХХ ст., а нині їх майже немає). Проте навіть такий стан справ не заважав «новому керівництву» твердити про дальші й нові успіхи в розвитку культурно-національного життя українського населення Чехословаччини та славословити за них тих, хто мав дбати про справжній розвиток української національної меншини в тодішній Чехословаччині.

Такі самі тенденції панували в житті русинів-українців протягом 80-х років. Їх становище з усіх боків гіршало, ситуація ставала складнішою і тяжчою, аж призвела до майже критичного стану під кінець 80-х років.

26. Які основні тенденції характеризують сучасне життя русинів-українців Словаччини?

Зміни 1989 року проявили себе помітною демократизацією суспільно-політичного, економічного та культурного життя в країні, однак на практиці (стосовно української НМ) це проявилось перш за все величезною вседозволеністю: усякі більш-менш утаємничені намагання ліквідувати українську національну меншину в Чехословаччині стали відразу явними.

Намагання українського народу створити нарешті свою власну українську державу у Словаччині довго оцінювали як сепаратизм щодо Радянського Союзу, і це також не сприяло активізувати місцеві українські сили.

Одночасно з-за кордону у Словаччину було принесено ідею, що українське населення сусідніх з Україною країн є не українцями, а русинами, та ще такими русинами, які ніби не мають нічого спільного з українцями. Це «політичне русинство» дістало всебічну підтримку офіційної Словаччини, оскільки воно виконувало замість неї найбруднішу антиукраїнську роботу, яку було б незручно виконувати «братній», «слов'янській» та «демократичній» Словаччині. На догоду отаким сепаратистським антиукраїнським силам та намаганням Словацька Республіка офіційно розділила українську національну меншину на дві: українську та русинську. Представники української орієнтації не виступали проти вживан-

ня назви «русин» на означення української НМ, бо вважали цю назву давнішою назвою того самого українського народу. Однак представники політичного русинства почали доводити, що цей термін є назвою зовсім іншої НМ. А оскільки цю назву (як стару, історичну) вживали і українці, і русини-антиукраїнці, хоча вклали в неї зовсім різний, часто прямо протилежний зміст, – тим політичне русинство дістало ніби значного поширення серед населення.

Це стало однією з причин того хаотичного та трагічного стану в культурно-національному житті української НМ в Словаччині. До нього спричинилася також неедність представників українського життя в Словаччині в оцінці становища та в кроках, які необхідно зробити для зупинення ліквідаторської політики щодо русинів-українців країни як з боку органів словацької влади, так і з боку антиукраїнців усякого спрямування.

Наступним серйозним ударом по культурно-освітньому життю русинів-українців Словаччини раптово стало значне зростання цін на послуги, а фінансування діяльності української НМ, навпаки, значно зменшилося (також через щедре фінансування «політичних русинів», хоча вони, крім «деукраїнізації всього українського життя в Словаччині», жодної іншої «позитивної» діяльності довго не проводили), хоча українські організації та установи надалі проводили всю попередню культурно-освітню діяльність для всього русько-українського населення Словаччини.

Унаслідок усього наведеного було зліквідовано систему українського шкільництва в Словаччині. (У 2003/2004 навчальному році вже лише десь у 30 селах частина учнів тією чи іншою формою – часто як факультативну чи іноземну – вивчала українську мову. Разом – близько тисячі учнів. Останніми роками – ще менше.)

При цьому було зліквідовано як категорію українську молодь. Тепер немає організації, яка б виховувала молоде покоління українського населення, щоб воно виростало як свідомою частиною свого народу.

На сьогодні немає жодної концепції позитивного розвитку життя цієї НМ: повністю зліквідовані шкільна система, тисячорічні «руські» церкви східнослов'янського обряду; немає видавництв, українського театру, українського радіо; немає жодного державно-

го органу, який би вивчав ситуацію цієї НМ, пропонував дієві кроки для збереження історичних здобутків життя цієї НМ та для бодай мінімального її позитивного розвитку і відповідав би за реалізацію таких кроків; немає законів, які б принципово розв'язували проблематику наведеної НМ; немає системи фінансування мінімальної культурно-освітньої діяльності організацій цієї НМ бодай на попередньому рівні тощо.

А що найважливіше: за весь післявоєнний період у краї не було вирішене жодне економічне та соціальне питання. Після подій 1989 року надалі збільшується відставання Східнославацького регіону від інших регіонів Словаччини. Унаслідок цього з краю за післявоєнний період були змушені відійти десятки тисяч продуктивного населення і то завжди без своєї школи, своєї церкви та без забезпечення інших умов для збереження національно-культурного життя виселенців. Тому в десятках сіл, у яких проживає русько-українське населення, сьогодні немає жодної школи, жодної крамниці, жодної продуктивної економічної діяльності, жодної служби для забезпечення мінімальних умов життя пенсіонерів, а останні рішення уряду Словаччини – зокрема самоврядна система та фінансування шкільництва – небувалою мірою поступово погіршують цю ситуацію. Економічне та культурне відставання Східної Словаччини, де компактно проживає українське населення, надалі збільшується: найнижчі заробітки, найнижчі пенсії, найтяжче знайти роботу, найгірша система транспорту та медичної служби, найнижча можливість отримати фінанси з європейських фондів, найтяжче залучити в район інвесторів тощо.

Попри те весь час діє основна тенденція сучасної словацької політики – штучний розподіл того самого русько-українського населення Словаччини, з якого одна частина називає себе старою, історичною назвою «русин», а інша – назвою новішою, сучасною – «українець» – на дві окремі НМ, які, мовляв, не мають нічого спільного між собою, хоча прихильники обох означень тієї самої НМ живуть у тих самих селах, у тих самих родинах, розмовляють тією самою мовою, визнають ту саму релігію, святкують ті самі свята й визнають ті самі звичаї та традиції і хоч у цілому світі не можна знайти якісь культури чи народи, між якими не було б нічого спільного.

У результаті наведених фактів і тенденцій, адміністративних та політичних втручань у життя української НМ дійшло до най-

гіршої, найтрагічнішої та найбільш небезпечної ситуації за весь період її історичного життя. Якщо визнаною є правда, що жодна держава, у якій протягом сторіч доводилося жити українській НМ, ніколи не прагнула її всебічного розвитку, а тільки її асиміляції та ліквідації (лише в різний час різні держави проводили таку політику різними формами, методами та темпами), то такою ж правдою є те, що сучасна політика словацької держави щодо української НМ належить до найнебезпечніших, бо загрожує остаточною асиміляцією та ліквідацією будь-якого культурно-національного та релігійно-церковного життя всієї меншини.

Отже, є всі підстави перефразувати слова угорського економіста Егана про те, що сьогодні можна визначити день, коли помре останній русин у Словаччині, якщо не досягти суттєвих змін у катастрофічній ситуації, зокрема у ставленні політиків сучасної Словаччини до української НМ в Словаччині.

З КУЛЬТУРИ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

27. Який характер має культура українців Закарпаття?

Культура народу, зокрема народна культура (але й релігійна, церковна), рівно ж художня література гнобленого народу чи його частини, відіграє більшу роль у житті населення, ніж належить за її специфікою. У житті українського населення Закарпаття саме народна культура довгі сторіччя була захисником від денаціоналізації, борцем за народну освіту та за розвиток культурно-національного життя населення. Руське слово в Карпатах було часто також політичною силою, засобом національної, соціальної та релігійної боротьби у намаганні вижити в чужому морі.

Тому, з одного боку, тут боротьба за збереження народної культури набувала великої ваги, наукова та художня література розвивалась у занадто несприятливих умовах, а з другого боку – тут дбайливо оберігались і високо оцінювались навіть часткові досягнення літератури, бо часто саме вони були майже єдиним проявом культурного життя українського населення.

Довгі роки після загарбання Закарпаття мадярами закарпатські українці жили під впливом культури й літератури свого українського народу: від нього одержували книжки, до нього посилали юнаків на навчання тощо. Під впливом цієї культури виникає і закарпатська література.

Про найдавніший період закарпатоукраїнської літератури можна сказати, що вона була та сама та така сама – церковна і світська, оригінальна і перекладна, – як і література Київської Русі. Тут використовувалися ті самі книжки, які були написані, переписані чи перекладені в інших культурних центрах Русі. За їхнім зразком на Закарпатті пізніше переписувалися книги, привезені з України, а ще пізніше за тими ж зразками виникали на Закарпатті такі самі книги (напр., хроніки, але і Євангелії та інші церковні книги та збірники), які тут були поширені та відомі з України.

Отже, поступово художньою літературою займаються також самі закарпатські русини-українці. Закарпатоукраїнська література розвивається в тих самих родах, видах, жанрах, займається тими самими темами і виникає в тих самих формах, що й художня література в Україні.

Іван Франко досліджував це питання і писав про те, що багатші закарпатці наймали на зиму переписувачів, які переписували для них книги. На Закарпатті збереглося багато рукописних творів східноукраїнських письменників, переписаних місцевими переписувачами (напр., твори Петра Могили, збірник творів Феофана Прокоповича, відоме «Хожденіє Ігумена Данїїла» тощо. На Закарпатті знайдено також кілька списків творів «Александрія» (складених тут у XVIII ст.), «Римські діяння», «Велике зерцало», повісті «Рицарь і Смерть», «Фізіолог», «Пчела», «Апокаліпсис» та інших середньовічних популярних списків.

Великим закарпатським письменником-полемістом XVII ст. був Михайло Андрелла, автор гострих полемічних творів на захист православної віри та національних прав українців.

У XVIII ст. культурний розвиток на Закарпатті ускладнюється. Замість подальшого розвитку науки й художньої літератури на основі народної мови настав період латинізації та мадяризації, який нищив народне шкільництво й національну свідомість населення. Цей період віддалив літературу від потреб народу, хоча підніс закарпатських українських учених до рівня славистів інших народів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. художньою літературою на Закарпатті займалися Андрій Бачинський (1732–1809), засновник бібліотеки і шкіл, Іван Югасевич (1741–1814), Іван Пастелій, Арсеній Коцак (1737–1860), Іоанникій Базилович (1742–1821), автор історичної праці «Brevis notitia foundationis Teodoris Koriatovits» (Короткий нарис фундації Федора Корятовича), важливого першоджерела у вивченні історії Закарпаття, Григорій Таркович (1754–1841) – перший єпископ Пряшівської єпархії, Іван Ріпа (1764–1851) – сільський учитель на Снинщині, Василь Довгович (1783–1849), священник, учений, якого було обрано членом-кореспондентом Угорської академії наук, талановитий художник, сатирик, проте в складних умовах не зміг розвивати всі свої здібності; Іван Товт – священник, освічений патріот-слов'янин; Михайло Лучкай (1789–1843) – один з останніх видатних представників культури Закарпаття середнього періоду – видатний мовознавець, якого Ян Коллар ставить поруч з такими відомими діячами слов'янства, як Добровський, Вук Караджич тощо.

Найвідомішими культурно-освітніми діячами та письменниками XIX ст. були: Олександр Духнович (1803–1865) – автор

«Букваря» й інших підручників для шкіл, організатор першої письменницької та видавничої спілки на Закарпатті – «Літературного заведенія Пряшівського», видавець літературних альманахів, народних календарів тощо; Олександр Павлович (1819–1900) – поет національного й соціального життя українців Закарпаття, яке найповніше зобразив у поемі «Став бідного селянина», а також письменники Олександр Митрак («Путевые впечатления на Верховине»), Анатолій Кралицький («Князь Лаборець»), Євгеній Фенцик, Іван Данилович Коритнянський, Іван Сильвай, Юлій Ставровський-Попрадов. (Див.: Поети Закарпаття, Пряшів, 1965; Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини, Пряшів, 1999.)

У ХХ ст. значного успіху досяг поет Василь Гренджа-Донський (1897–1974), який уперше на Закарпатті почав писати українською літературною мовою. Його твори (уже в 30-х роках) видавалися також у Радянській Україні. Кращі його твори видано у Пряшеві 1965 року – «Шляхом терновим».

Довгі роки працювала в літературі та журналістиці Ірина Невицька (1896–1965), авторка роману «Quo vadis?», книги «Подарунок», багатьох оповідань та редактор газети «Голос народа». Вона була також активною в громадському, зокрема в жіночому, русі. (До речі, діяльність та заслуги подружжя Невицьких – отця Омеляна та письменниці Ірини – у справі приєднання українського населення Угорщини після її розпаду в 1918 році до України в Україні та й інде в українському світі досі занадто мало відомі).

У післявоєнні роки в українській літературі ЧССР активно працювали: поет і прозаїк, довгорічний редактор та активний діяч українського культурного життя Федір Лазорик (1913–1969), який почав писати ще у 20-х роках під час учителювання на Закарпатті («Вибране», 1964); Михайло Шмайда (1920) – кращі твори «Тріщать криги», «Лемки»; Іван Мацінський (1922–1987) – «Наша мова», «Карпатські акорди», «Вінки сонетів» (1985) та ін.; Єва Бісс – «107 модних зачісок», «Апартамент з вікном на головну вулицю»; «Шинок під лелечим гніздом» (1993) та ін., Юрко Боролич (1921–1973) – «Хорал Верховини» (Пряшів, 1964; Київ, 1967); «Під спільним небом» (1971) та ін., Федір Іванчов (1916–2006) – «Вибрані твори» у 2 томах (1986) та ін., Василь Зозуляк (1909–1994) – «Нескорені» (роман у

3 томах, 1962, 1967, 1973), численні п'єси та оповідання; Іван Прокіпчак(1917–1991) – «Світанки. Вибране» (1978) та ін., Андрій Кусько (1915) – «Оповідання» (1960) та ін., Іван Гриць-Дуда (1911–1999) – роман у віршах «Маків цвіт» (1974), оповідання, п'єси; Марія Дуфанець (1903–1980) – збірка віршів «Моє дзеркало» (1972), а також численна група народних письменників (Іван Жак (1896–1972) – збірка віршів «Маковицькі нути» (1960); Іван Киндя (1892–1964) – спогади «Дротарі» (1974); Іван Новак (1897–1974) – п'єси, гуморески; Юрко Колинчак (1909–1984) – збірка віршів «Підвигорлатська бистрина» (1977) та ін.), які в 1965 році видали книгу кращих своїх творів «Зелений віночок – червоні квіточки»; а 1974 року ці та інші народні поети видали збірку «Карпати піснею вчаровані». Слід навести й імена науковців Олени Рудловчак, Михайла Мольнара, Миколи Неврлі, празьких українців Корнилія Заклинського, Ореста Зілинського, Геніка Баразовського, Ніни Генік-Березовської, Вацлава Жідлицького.

В українській літературі та українському культурно-національному житті активно працювали й працюють молодші за названих вище письменники, учені та культурно-освітні працівники, серед яких визначнішими є: історик Іван Ванат, мовознавець професор Микола Штець, професор Михайло Роман, доценти Михайло Новак, Федір Ковач, Андрій Ковач, Юрій Муличак, Зузана Ганудель, Любов Бабота, Марія Чижмар, Юрій Бача (1932), Сергій Макара (1937), Йосиф Шелепець (1938), Йосип Збіглей (1938), Василь Дацей (1936), Віктор Гайний (1932–1994), Петро Гула (1937–1980), Степан Гостиняк (1941), Михайло Дробняк (1942–1984), Мирослав Немет(1943), Ілько Галайда (1931), Мілан Бобак (1944), Ганна Коцур (1948), Маруся Няхай (1951), Іван Яцканин (1950), Надія Вархол (1950), Юлій Панько (1951), Марія-Параска Мальцовська (1951) та ін.

За період від 1945 до кінця 60-х років дійшло не тільки до значного кількісного й художнього зростання літератури чехословацьких українців, але й до поглиблення її орієнтації на те, щоб стати виразником суспільних потреб населення. Одночасно сучасна українська художня література Чехословаччини дедалі більше віддаляється від «будительських» завдань, прагнучи творити лише художній літопис життя народу. Така тенденція, властива художній літературі взагалі, має у все ще специфічних умовах роз-

витку українського населення Чехословаччини також негативні наслідки у виховній праці з населенням, оскільки завдання, яких зрікається література, немає кому взяти на себе. Тому на практиці часто дорікаємо літературі за прогалини в культурно-виховній роботі, які належить вирішувати іншим.

28. Як розвивалося шкільництво українців Закарпаття?

Доказом сильного впливу загальнонаціональної української культури на культурне життя закарпатських русинів-українців є те, що Закарпаття протягом довгих десятиріч отримувало з України багато церковних і світських книжок. Окремі українці Закарпаття вчилися у Львівській братській школі та в Києво-Могилянській академії. Крім того, на Закарпатті існували також свої школи, особливо при монастирях.

Князь Федір Корятович заснував монастир на Чернечій горі біля Мукачєвого, який довгий час був осередком освіти на Закарпатті. За зразком цього монастиря заснувалися дальші монастирі – Грушевський, Глотковський, Маріяповчанський, Краснобрідський, На Буковій Гірці (біля Стрпкова) та інде – при яких існували монастирські школи.

Найважливішою була Краснобрідська філософська школа, організована у XVIII ст. протоігуменом Шугайдою при Краснобрідському монастирі, яка мала широкі культурні зв'язки з українською братською школою в Сяноку. Тут відбувався обмін книжками, їх переписування тощо. З конспекту лекцій професора Коцака видно, що йшлося про тип вищої школи, а це свідчить про зародження філософської думки серед закарпатських українців.

Найвагомішою сторінкою українського шкільництва Закарпаття є боротьба населення за народну школу, яка особливо активно розгорнулася від середини XIX ст. і триває фактично до сьогодні.

Перші школи серед українців Пряшівщини були засновані в Литмановій (1570), Ястраб'ї (Михайлівецького округу, 1590), Порачі-на-Спиші (1593), Лукові (1600), Сукові (1600) тощо. (Див.: «Католицьке Словенско», 1933). Пізніше школи існували в Ужгороді (1655), Мукачєвому (1671), Нижньому Тварожці (1620), Цигельці, Ольшаві, Корунковій, Репейові, Ременинах, Пуцаку тощо.

Є свідчення про те, що на Закарпатті існували також приватні школи, у яких сини священиків учились читати, писати, вивчали основи катехізису, після чого ставали священиками або півцечителями. Були й мандрівні вчителі, які переходили із села в село, переписували книжки для багатших селян і навчали дітей грамоти.

Усі школи були церковними. Контроль за діяльністю шкіл здійснювали не тільки духовні, але й деякі світські особи. У XVII ст. гуменський граф Другет щорічно призначав осіб, які проводили інспектування шкіл і штрафували тих учителів, які не знали напам'ять певних молитов.

У 1627 році мукачівський єпископ Григорій Таркович одержав право «школи і гімназії поставляти, шкільних настоятелів перевіряти, учителів і професорів держати, котрі би слов'янський, руський, як і грецький, латинський, єврейський та інші мови учили».

З наведеного випливає, що хоча шкільна система на Закарпатті була на низькому рівні, все-таки тут діяли не тільки основні елементарні школи, але й різні типи вищих шкіл.

У боротьбі за школи на Закарпатті схрещувалися три течії: русько-слов'янська – найближча до народу, що традиційно підсилювалася міцним впливом з України, латинська, феодально-католицька – чужа закарпатському населенню, засіб денаціоналізації українського населення, захисником якої був зокрема гуменський граф Другет, та протестантська – протикатолицька течія, демократичніша за католицьку.

У дусі руської тенденції працювали сільські елементарні школи, у яких навчання проводилося рідною мовою.

Переважно в дусі протинародної католицької тенденції діяли генеральна духовна семінарія для греко-католицьких священиків, яку Марія-Терезія заснувала 1774 року в німецькому середовищі у Відні при церкві Святої Варвари, а також центральна духовна семінарія в Пешті, стипендіальні місця для закарпатських учнів у Трнавській та Ягерській духовних семінаріях тощо.

У 1743 році єпископом мукачівським поставлено Мануїла Ольшавського, доктора філософії, який у 1744 році заснує у Мукачевому богословську школу, що служила й для підготовки учителів. Однак учителями тієї школи були вихованці латинських шкіл. (Під час візитацій своїх фарностей цей культурний діяч зро-

бив описи церков та книжок у них. Лише в 51 селі Маковиці знайшов понад 800 книг.)

Єпископ Андрій Бачинський (1772–1809) зібрав довкола себе вчених мужів, організував школи, поширював освіту.

У 1777 році Марія-Терезія видала документ «Ratio educationis» (Система виховання), який мав по-новому організувати шкільну справу в країні. Територію було поділено на 10 округів. Закарпаття творило окремих 10-й шкільний округ із центром в Ужгороді. Документ визнавав у країні сім народностей, у тому числі й руську, що давало русинам право мати елементарні школи на рідній мові.

Згідно із цим документом першу вчительську семінарію на Закарпатті вдалося відкрити 1794 року в Ужгороді. Навчання в тій школі велося в основному народною мовою. Це було велике досягнення в розвитку шкільництва на Закарпатті, оскільки школа готувала вчителів для всього Закарпаття (і для Пряшівщини). Проте освіта в селах надалі зіставала на дуже низькому рівні.

Директор ужгородської учительської семінарії та інспектор руських шкіл Дмитро Попович подає звіт, що в 1795 році з 19 шкіл, які він відвідав, працювали лише дві. У шести школах батьки не посилали своїх дітей у школу, у семи школах діти навчалися дуже коротко, у чотирьох селах найелементарніші знання з катехізису давали молодожонам перед вінчанням.

Однак у 1806 році той самий Дмитро Попович об'їхав і описав діяльність уже 300 шкіл на Закарпатті. Нехай не всі з них працювали систематично, як про це пише інспектор, проте тут видно результати як документа про школи, так і старання таких культурних діячів Закарпаття, якими були Андрій Бачинський, Арсеній Коцак, Іван Югасевич, Іоанникій Базилович, Григорій Таркович, Василь Довгович, Іван Фогорашій, Михайло Лучкай та сам Дмитро Попович.

Велике значення для розвитку народного шкільництва мала культурно-освітня робота та педагогічна діяльність Олександра Духновича, який видавав шкільні підручники і «сам 71 систематизував школу».

У Пряшеві 1885 року було засновано богословську, а 1895 року – учительську семінарію для дітей закарпатських українців. Ця учительська семінарія виховала сотні свідомих учителів, активних

культурно-освітніх працівників серед свого народу. Крім навчання дітей у школі, вони організовували й керували театральними гуртками, хорovими, танцювальними та музичними колективами (див.: «Народ співає», Пряшів, 1965).

Першу гімназію для чехословацьких українців вдалося заснувати тільки 1936 року в Пряшеві (до 1945 р. працювала ще руська громадянська школа в Пряшеві та паралельні руські класи при словацькій громадянській школі в Межилабірцях).

Справжній розвиток народного шкільництва настав тільки після 1945 року. 23 лютого 1945 року було засновано російську гімназію в Межилабірцях (пізніше її перенесено в Гуменне, ще пізніше розформовано). Того ж року запрацювала російська торгова академія у Пряшеві та оновила свою діяльність російська гімназія у Пряшеві. Поступово виникли російські гімназії у Свиднику, Снині, Бардієві, Стрпкові, Старій Любовні, педагогічна школа у Пряшеві, Будівельна промислова школа в Бардієві, Сільськогосподарська технічна школа в Межилабірцях, Здоровельна школа у Пряшеві, Школа спільного харчування у Пряшеві.

Уже на 1 вересня 1947 року нараховувалося понад 270 початкових шкіл, 25 неповних середніх шкіл і 5 повних середніх шкіл для потреб українського населення Чехословаччини. На початок 50-х років кількість неповних середніх шкіл зросла до 43, а повних середніх шкіл – до 11.

У системі вищих шкіл м. Пряшева було (1953 р.) засновано кафедру української мови і літератури при Філософському факультеті й таку ж кафедру при Педагогічному факультеті.

Однак від початку 60-х років розвиток українського шкільництва різко загальмувався і зазнає постійно значного занепаду.

Після 1969 року були спроби ліквідувати окремі, найбільш разючі, вади українських шкіл, в окремі українські школи було знову введено викладання української мови, проте, оскільки невирішеними зіставали основні проблеми в цій важливій ділянці життя українського населення Чехословаччини, справа не покращала. Протягом 70–80-х років кількість українських шкіл знову різко зменшилася й досягла найнижчого рівня майже за всю відому історію цього населення.

На сьогодні українське шкільництво в Словаччині перебуває у стані остаточної ліквідації.

29. Які книжки вживалися на Закарпатті від найдавніших часів?

З найдавніших часів на Закарпатті вживались книги написані, переписані, перекладені, видрукувані в Україні. Як свідчить єпископ Мануїл Ольшавський, лише в 74 селах Маковиці (район Свидник) в 1757 році з-поміж 680 книг понад 600 було з України (решта книг були рукописні або місцевого видання). Торговці книгами з України з'являлися на Закарпатті десь від кінця XVII ст. майже щороку аж до кінця XVIII ст. Так, наприклад, у 1727 році на кордоні були затримані книготорговці Шаляпін і Вакуров, які заявили, що вони вже 16 років продають книги та ікони в Угорщині. Крім інших книг, тоді вони привезли 530 Євангелій.

Був на Закарпатті і львівський Апостол з 1654 року, Октоїх з 1686 року, Тріодь з 1701 року. З України на Закарпаття 1757 року було привезено 1146 книг, у 1759 році – 9 возів книг, у 1760-му – 907 книг сорока однієї назви (з того 170 букварів), 1762 року – 877 книг 141 назви (з того 400 букварів), у 1770-му – 448 книг тощо.

Це прямі докази масового ввезення книг з України на Закарпаття. Є також докази того, що закарпатці самі їздили в Галичину і там купували книги. У XVII–XVIII ст. багатші закарпатці наймали мандрівних учителів, які переписували для них книги. Кілька десятків таких старовинних книг із Закарпаття ще й сьогодні зберігаються у книгосховищах Львова, Ужгорода, Пряшева та інших міст. Багато книг переписувалось та й укладалось у монастирях.

Про кількість руських книг на Закарпатті можна судити з того, що кожна церква на Закарпатті (і Східній Словаччині) – разом понад 1000 церков – мала в середині XVIII ст. в середньому від трьох до 20 книг; крім того, у бібліотеці Краснобрідського монастиря в другій половині XVIII ст. було 135 книг, у Малоберезнянському монастирі – 205, Углянському – 64, Маріяповчанському – 191 книга, Ужгородській єпископській бібліотеці – 9000 книг (хоча в ній були не тільки «руські» книги).

На Закарпатті користувались також книжками, видрукуваними в різних містах Австрії: у 1698 році єпископ де Камеліс видав у Трнаві «Катехізіс», а в 1699-му – «Букварь Языка Славенська...». У 1770 році видано у Відні «Буквар...», «Сборник...», «Урбар...» Івана Брадача; цілий ряд букварів та інших підручників було ви-

дано у Львові та Перемишлі. У 1847, 1850, 1851 і 1852 роках великим тиражем (2000–2500) було видано й перевидано буквар Олександра Духновича – «Книжиця читальная для начинающих».

Крім букваря, Духнович видав ще такі підручники: «Краткий землепис для молодых русинов» (1851), «Общая історія для молодых русинов» (1851), «Сокращенная грамматика... русскаго языка» (1853), «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (1857). Однак слід пам'ятати, що панівні кола поневолюючих держав не були зацікавлені в тому, щоб українці Закарпаття були грамотними, усіяко перешкоджали поширенню освіти, та ще й рідною мовою. Тому частина населення вміла читати тільки церковні книги, написані церковнослов'янською мовою. Саме на Закарпатті найдовше вживалася церковнослов'янська мова – до середини ХІХ ст. Основними підручниками грамоти тут були переважно церковні книги, зокрема псалтирі, катехізис, у кращому разі – букварі, написані старослов'янською мовою.

Ситуація трохи поліпшилася після революції 1848 року.

Наляканий революційними подіями, австрійський уряд дозволив заснувати на Закарпатті народні школи. Поліпшується становище руської мови в ужгородській препарандії та в ужгородській семінарії; Олександр Духнович викладає руську мову у Пряшеві.

У другій половині ХІХ ст. починають з'являтися народні календарі («місяцеслови») та окремі газети, які на довгі десятиріччя були майже єдиним читивом для закарпатського населення.

Крім Духновича, шкільні підручники пізніше видавали Кирило та Євген Сабови (переважно російською мовою), пізніше – редактор підручників Василь Чопей, метою якого було наблизити мову підручників до народної.

Від другої половини ХІХ ст. на Закарпатті почали з'являтися також літературні твори місцевих письменників. Спочатку було видано три літературні альманахи – «Поздравленіе Русинов на 1850..., 1851..., 1852 год», пізніше такі твори друкувалися у пресі, календарях і окремими книжками.

Надалі повністю не припинилося постачання книг з Росії. У Пряшеві, наприклад, опинилися твори російських письменників ХVІІІ та першої половини ХІХ ст., донедавна тут зберігалася перше видання граматики Михайла Ломоносова та інші визначні книги російської літератури.

Зрозуміло, що на Закарпатті поступово набралось багато мадярських та німецьких, пізніше словацьких та чеських книг і газет, які служили переважно для денационалізації населення.

Для багатьох книг, виданих на Закарпатті (в Ужгороді, Пряшеві та інших містах) на початку ХХ ст. та за часів буржуазної Чехословаччини, характерні мовна плутанина та неглибокий зміст. Кількість виданих книжок за той період сягає сотень назв, проте мало між ними книг із записами народної творчості, вартісними художніми творами, науковими дослідженнями про Закарпаття чи суспільно-політичними розвідками про життя закарпатських українців.

Становище змінюється на краще тільки після 1945 року, коли між сотнями книжок, виданих для потреб українців Чехословаччини, можна знайти підручники для шкіл, а також окремі вагомні видання художніх творів, записів народної творчості та наукових досліджень з життя українців Чехословаччини.

30. Які газети й журнали виходили (читали) на Закарпатті?

Під впливом революції 1848 року у Львові почала виходити газета «Зоря Галицька» (1848–1857), а у Відні «Вісник Русинов...» (1850–1866). Це були перші газети українців, які проживали в Австрії, у яких писалося про закарпатських українців, до яких вони дописували і які читали на Закарпатті.

Пізніше для українців Закарпаття в Угорщині видавались, крім інших, «Церковна газета», «Церковний вісник», «Учитель» (1867), «Газета для народних учителів», «Сова» (сатиричний журнал редактора Федора Кимака; 1871), «Світ» (пізніше «Новий світ» (1867–1872)), «Карпат» (1873–1886); «Листок» (1885–1894), «Неділя» (1898–1914), «Наука» (1907–1914).

За часів першої Чехословаччини на Закарпатті в різні періоди видавалося близько 60 газет та журналів, серед яких найважливішими були журнал «Наша земля» (1927–1928), «Працююча молодь» (1926–1936), «Учитель», «Карпатский свет» (1923–1938); «Карпатська правда» – орган Закарпатської організації КПЧ (1919–1938), «Руський народний голос», кілька журналів для молоді – «Пчёлка», «Рідний край» та ін.

У Словаччині тоді виходили «Слово народа» (1931–1932), «Народна газета» (1924–1936), «Руське слово» (1924–1938), «Русская школа» (1926–1931).

Після визволення Чехословаччини від 18 березня 1945 року до літа 1951 року в Пряшеві виходила щотижнева газета «Пряшівщина», орган Української Народної Ради Пряшівщини, яка за шість років свого існування провела величезну культурно-виховну роботу, займаючись важливими соціальними, політичними й культурно-національними справами українського населення Чехословаччини, для якого видавалася. Найвідомішим творцем цієї газети був Федір Лазорик.

Вартим уваги є також двомовний молодіжний журнал «Колокольчик-Дзвіночок», який у 1947–1950 роках для потреб української молоді Чехословаччини видавала прогресивна Спілка Молоді Карпат. Тираж журналу досягав 5000 екземплярів. Це був єдиний журнал в історії української журналістики в ЧСР, який сам повністю оплачувався. Найкращими його творцями й редакторами були Федір Лазорик та Іван Масиця.

Від 1951 року виходить у Пряшеві щотижнева газета «Нове життя»; виходив (переважно щомісячний) журнал «Дружно вперед» (ліквідований у половині 90-х рр.), від 1953 року – кварталний (з 1966 р. – двомісячний) літературно-художній журнал української секції Спілки словацьких письменників «Дукля», які, зокрема в 60-х роках ХХ ст., відіграли помітну роль також для загальноукраїнського культурного та національного життя і мали значний розголос в українському світі.

Для дітей від 1951 року видається «Піонерська газета» (після 1968 р. – «Веселка»).

31. Які культурно-освітні товариства працювали на Закарпатті?

Після революції 1848–1849 років з ініціативи невтомного трудівника на ниві народної освіти, письменника й культурного діяча Олександра Духновича виникло в Пряшеві перше об'єднання закарпатських українців – письменників та культурних діячів – «Літературное заведение Пряшевское» (1850–1853), яке мало організувати все культурне життя закарпатських українців, видавати

книги для народу та й іншими способами допомагати в розвитку його культури. Воно налічувало 72 члени і за кілька років існування видало десяток книг для народу.

Найімовірніше, що об'єднання ніколи не було дозволено, тому вже 1852 року той самий Духнович у тому ж Пряшеві організує подібне товариство – «Общество Йоанна Крестителя» – зі значно вужчими й конкретнішими завданнями – допомагати бідним студентам у навчанні. Це товариство побудувало інтернат «Алумней» у Пряшеві (1865) та надавало бідним студентам стипендії.

У 1866 році (після смерті Духновича) в Ужгороді виникло товариство «Общество Василя Великого», яке мало на меті видавати книги для народу, підручники, побудувати народний дім, театр тощо. Подібні завдання виконували пізніше товариства «Унію» та «Общество св. Афанасія», що підготували в 1891–1892 роках «Мадярьсько-руський словарь» (який у 1919 р. видав М. Бескид). У 1873 році виникло «Товариство учителів Шариша», до якого входили словацькі й українські учителі, у 1869-му – «Товариство учителів у Берегові», у 1904-му – «Товариство угорських греко-католиків», що мало на меті «матеріально допомагати бідним студентам в Угорській Русі».

Під час буржуазної Чехословаччини на Закарпатті та Пряшівщині діяла молодіжна організація «Пласт», яка займалася патріотичним вихованням молоді. У той час існували на Закарпатті товариство «Просвіта» – культурно-просвітнє та науково-видавниче товариство, що у своїй діяльності виходило з народної мови і спиралося на народні традиції, та москвофільське «Общество ім. Олександра Духновича». Ці товариства проводили конкретну культурно-освітню роботу між населенням (читальні, гуртки художньої самодіяльності, видавання книжок тощо), хоч у керівництві організацій були люди протилежних поглядів на важливі питання розвитку українців Закарпаття.

У різні періоди існували й інші товариства, наприклад «Союз руських учителей Словакии», «Союз русских женщин» тощо, які в надзвичайно складних умовах пробували допомагати культурному життю населення. У 1945 році, після воз'єднання частини населення з Радянською Україною, для українського населення Чехословаччини виникла Українська Народна Рада Пряшівщини, яка за шість років існування (1945–1951) в тяжкий післявоєнний

період багато зробила для полегшення матеріального життя й налагодження активного культурно-громадського життя українців Чехословаччини.

Велику роботу в Чехословаччині в перші роки після війни (1945–1949) проводив Союз Молоді Карпат, який організував піонерську організацію, створив художню самодіяльність та проводив широку загальну культурно-освітню й політико-виховну роботу серед української молоді.

Продовжувачем справи цих організацій став Культурний союз українських трудящих Чехословаччини, який виник (після ліквідації УНРП) у 1951 році. За сорок років діяльності ця масова культурно-освітня організація проробила величезну практичну роботу в справі розвитку культурно-національного життя українського населення Чехословаччини, хоча були в тій діяльності як активні, так і застійні періоди. Діяльність КСУТу ніколи не поширювалася на питання визнання національних прав української меншини. Навпаки, протягом усього свого існування він був під сильним контролем Комуністичної партії Чехословаччини, яка забороняла йому втручатися навіть у шкільні та подібні до них культурно-національні справи. Тобто дозволяла КСУТу тільки співати, танцювати та славословити її за «керівну роль» у справі розвитку цього населення.

У 1990 році на з'їзді КСУТ було перейменовано на Союз русинів-українців Чехословаччини. Ця організація існує до сьогодні і в занадто складних умовах прагне продовжувати культурно-освітню діяльність між українським населенням Словаччини. Проте умови праці СРУ СР нині значно складніші, ніж були в його попередника, тому й результати діяльності СРУ є значно вужчими та слабшими, ніж були результати у КСУТу.

32. Якими є досягнення художньої самодіяльності в розвитку української культури Чехословаччини?

Великою активною силою закарпатських українців у боротьбі проти іноземного поневолення була усна народна творчість українців та їх художня самодіяльність. Народні пісні, казки, легенди, прислів'я і приказки творили своєрідну систему культури, систему виховання молоді, уможлилювали виживання в чужому морі. Як

свідчить Юлій Ставровський-Попрадов, австрійська влада забороняла людям сходитися навіть на прядки, де співалися народні пісні, проводилися різні народні ігри молоді та обговорювалося тяжке життя народу.

Перші самодіяльні колективи серед українців Закарпаття виникали вже в середині XIX ст. Газети пишуть про хори в Орябині, Ременинах та інде. Особливої слави між тогочасними хорами досяг хор дітей із Стацина, який улітку 1853 року виступав у Пряшеві перед панством Шариської жупи.

З того часу співацькі, танцювальні, пізніше музичні та, зокрема, драматичні самодіяльні колективи росли і ставали невід'ємною складовою частиною культурно-національного життя українського населення. Зокрема, поширилися драматичні колективи, які існували майже в кожному селі і готували принаймні одну виставу щороку для свого й сусідніх сіл. Кількість художніх самодіяльних колективів значно зросла після 1945 року, коли в українських селах Чехословаччини працювали сотні співацьких, танцювальних, музичних і драматичних колективів. Найвідомішими організаторами колективів художньої самодіяльності серед українського населення були: Михайло Старицький – учитель у Стацині, організатор і керівник згаданого хору стащинських дітей середини XIX ст.; професор Іван Кізак (1856–1929) – організатор хорового співу у Пряшівській учительській семінарії, де виховав сотні учителів, майбутніх організаторів та керівників сільських колективів; відомий свідницький педагог, автор шкільних підручників Іван Поливка (1866–1930), збирач народної творчості та організатор хорів у Свиднику; Олексій Сухий – найвидатніший самодіяльний композитор, організатор музичного життя в районі Межилабірців, зокрема Межилабірського окружного учительського хору, з яким успішно виступав по всій Чехословаччині (1940); Варфоломій Баволяр – організатор та художній керівник великого сільського самодіяльного колективу в Легнаві (1930), пізніше директор УНТ у Пряшеві; Юрій Костюк – організатор та керівник десятка чудових хорових колективів, зокрема хору Пряшівської учительської семінарії (1950-ті рр.), один з організаторів та керівників першого українського професійного ансамблю пісні і танцю (1953–1955); Олександр Любимов – організатор та керівник ди-

тячих хорових і музичних колективів у Чертіжному й Калинові (1930-ті рр.) та шкільних музично-співацько-танцювальних колективів у Гуменській та Межилабірській гімназіях (1950-ті рр.), з якими досяг великого успіху по всій країні, один з керівників першого професійного українського ансамблю пісні і танцю; Юрій Цимбора – організатор музично-співацько-танцювального колективу у Свиднику (1940-ві рр.) та у Свидницькій гімназії, пізніше – керівний працівник ПУНА у Пряшеві; Ладіслав Коленка – організатор та керівник шкільних хорів у Пряшівській громадянській школі (1940-ві рр.); Йосиф Подгаєцький – організатор та керівник хорового колективу Снинської середньої школи (1940-ві рр.); Степан Бітнер – організатор та керівник шкільних і дорослих колективів художньої самодіяльності в Камійонці (1950–1960 рр.) та десятки інших.

Успішного розвитку художня самодіяльність українців ЧСРСР досягла, зокрема, у 60-х роках ХХ ст., доказом чого є щорічні Свята пісні і танцю українського населення ЧСРСР у Свиднику, Фестивалі драми і художнього слова ім. Олександра Духновича в Межилабірцях, Фестивалі українських хорових колективів у Камійонці, Фестивалі «Маковицька струна» в Бардієві, численні районні свята пісні і танцю в окремих селах Пряшівщини (Радвань, Біловежа, Кружлів, Улич, Легнава, Кружльова, Цернина, Гуменський Рокитів, Лімне, Дубова, Гавай, Нижня Полянка та ін.), а також участь українських колективів у найвизначніших загальнодержавних змаганнях самодіяльних колективів країни.

Значні заслуги в розвитку народної художньої самодіяльності має Ансамбль пісні і танцю СМК (1945–1949 рр.) – учасник першого Всесвітнього фестивалю демократичної молоді у Празі (1947 р.), який звідти здійснив надзвичайно успішне майже двомісячне турне всією Чехословаччиною; перший професійний ансамбль пісні і танцю українського населення ЧСРСР, що працював у Межилабірцях та в Цем'яті біля Пряшева (1953–1955), та Піддуклянський український народний ансамбль з Пряшева, який існує від 1956 року і здійснив понад тисячу виступів серед українського населення Чехословаччини й десятки успішних турне по Чехословаччині та багатьох країнах Європи, Америки, по Канаді тощо.

33. Який стосунок культури українців Чехословаччини до всенародної української культури?

Культура українців Закарпаття є складовою частиною загальнонаціональної української культури. Вона входить до української культури як частина до цілого. Вона виникла й розвивається на тій самій основі, що й культура всього українського народу. Проте на ній помітний вплив культури панівних націй тих держав (особливо мадярської та словацької), у яких довгі сторіччя довелося жити закарпатським українцям.

Так розуміли це питання вже в ХІХ ст. такі видатні діячі української культури, як Ізмаїл Срезневський, пізніше – Іван Франко, Михайло Драгоманов, Володимир Гнатюк та ін.

Українська культура закарпатських українців жила й живе найкращими традиціями всенародної української культури – народністю, демократизмом, високою художністю, активністю в боротьбі за народні ідеали – і в свою чергу збагачує всенародну культуру кращими своїми досягненнями (бо специфічні умови розвитку й боротьби закарпатських українців виробили в цій культурі своєрідні позитивні риси та характерні особливості).

Найкращі здобутки української культури Закарпаття минулих століть уже стали складовою частиною загальної української культури (особливо після об'єднання західноукраїнських земель, Буковини та Закарпатської області з Україною). Творчість відомого закарпатського полеміста Михайла Андрелли та цілої плеяди західноукраїнських письменників і культурних діячів – від Маркіяна Пашкевича через закарпатських будителів до Івана Франка, західноукраїнська журналістика та науково-дослідна діяльність (зокрема – досягнення львівського Наукового товариства ім. Шевченка – своєрідної академії наук у часи, коли в Україні було заборонено не тільки творити, але й думати по-українськи), видатних західноукраїнських артистів, співаків, культурних та суспільних діячів – усе послідовніше розглядається як невід'ємна частина життя й боротьби українського народу, як прояв єдиної боротьби прогресивних сил народу за соціальне і національне визволення народу, за його об'єднання в єдиній державі українського народу – Україні.

Співпраця української культури з культурним життям українців Чехословаччини (як і Польщі, Румунії, Югославії) відбувалася на рівні культурного обміну держав між собою (навчання студентів одної країни у вищих школах іншої, обміну художніми колективами та культурними делегаціями, організацією спільних наукових конференцій тощо). Однак нині Україна досі не виробила системи співпраці та взаємного культурного обміну між державою українського народу й життям українських НМ у сусідніх з нею країнах як із частинами свого українського народу. Цей недолік вона намагається надолужити щорічними планами культурного обміну та іншими частковими угодами.

Найбільшого впливу сучасної української літератури постійно зазнає на собі літературна творчість чехословацьких українців; до рівня і тенденцій українських наукових досліджень увесь час наближається наукове дослідження історичного, культурного та літературного життя українців Чехословаччини. Не вдається поки що налагодити творчу співпрацю в художній самодіяльності та в театральному житті, а також у музичній творчості, малярстві тощо. Найслабшою ланкою співпраці є брак будь-якої регулярної співпраці в молодіжному житті, хоча саме ця ділянка найважливіша та вимагає принципової систематичної уваги.

У цілому мусимо констатувати дуже низький (принагідний) рівень творчої співпраці культурно-національного життя українців Чехословаччини з культурним життям України та дуже слабкі контакти чехословацьких українців з Україною.

Однією з основних причин такого стану є небажання Словаччини сприяти позитивному розвитку життя української НМ в СР. Ще однією не менш важливою причиною є те, що Україна до сьогодні не усвідомила собі значення життя й творчості частини свого народу для життя й розвитку всього українського народу.

34. Чому мова вважається основною ознакою національного життя?

Усі основні сфери життя людини та народу проявляються його мовою. Національною мовою обслуговується не лише вся економіка, політика, але перш за все багатюще духовне життя народу може повністю і всебічно розвиватись лише рідною мовою. Інакше

неможливо навіть уявити собі словаків без словацької мови, чехів без чеської мови, росіян чи англійців без їхньої мови та національної культури, вираженої насамперед рідною мовою.

Рідна мова, як доведено визначними вченими різних народів і різних часів, найкраще служить для всебічного розвитку здібностей людини. Передусім вона об'єднує різних людей і формує в них ті спільні риси і цінності, якими кожен народ представляє себе перед світом. Окрім рідної мови, нема іншого фактора, який з різноманітної спільноти людей робив би народ. Ні спільна територія, ні спільна економіка самі по собі не створюють нації.

Тим більше, допоки певну НМ, у якій немає ні спільної території, ні спільної економіки (наприклад, русини-українці Словаччини), не буде тримати вкупі спільна рідна бесіда, доти немає можливості зберегти цю НМ та забезпечити її розвиток. Без єдиної літературної мови не можливий розвиток шкільництва, літератури, науки, техніки, а також контактів між людьми. Ця істина стосується всіх народів світу. І під найстрашнішим довготривалим утиском народи живуть, поки живе їхня мова. І навпаки, навіть на волі народ зникає тоді, коли з будь-яких причин зникає його мова.

Тому національна мова, мовна практика народу чи національної меншини має вирішальний вплив для існування кожного народу і кожної національної меншини.

35. Чи існує спільний корінь української мови і закарпатських діалектів?

Українська народна мова, як і кожна інша мова, має багато діалектів. Українські діалекти (говори) поділяються на три групи: північні, південно-східні та південно-західні. До південно-західних українських діалектів належать і закарпатські говори (також і українські говори Чехословаччини).

Українські говори Пряшівщини (як кожен інший український діалект) як форма народної мови на певній території мають спільну основу з українською національною мовою і, крім того, деякі свої фонетичні, граматичні та лексичні особливості.

Якщо порівняти діалекти русинів-українців Пряшівщини зі словацькою та російською мовами та їх діалектами, то однозначно виходить, що ці діалекти належать до українських. (Цей факт

визнають навіть найвизначніші сучасні словацькі мовознавці, які з різних міркувань, може, й воліли б мати Словаччину з мовного погляду чисто словацькою.) Ці діалекти зберегли фонетичну систему і граматичну будову української національної мови.

Насамперед словацька мова, як усі інші мови Західної Європи, вживає латинські букви. Українці Чехословаччини, як всі інші українці, як і всі східнослов'янські народи, вживають кирилицю, або так звані «руські букви». Уже цієї різниці вистачить, щоб ніхто не міг зачислити нашу бесіду до словацької.

Якщо порівнювати слова українських говорів Пряшівщини зі словами словацької, російської та української мов, то найбільше слів цих говорів є такі самі, як в українській мові. Усі старі слова народної бесіди, усі назви частин тіла, рухів, станів і предметів праці, назви зерна і худоби, назви дерев, птахів, природи – тобто всі слова народної бесіди (а їх тисячі і тисячі!), окрім слів нових, з XIX–XX ст., які до нас прийшли від мадярів, німців, чехів, словаків, усі ті слова є такі самі, як в українській бесіді.

Спільними з українською мовою є також усі основні фонетичні (звукові) особливості українських говорів Пряшівщини. Це свідчить про спільний корінь українських говорів Пряшівщини з іншими українськими діалектами та із загальнонародною українською мовою.

Правда, бесіда українців Східної Словаччини є найвіддаленішим, окраїнним українським діалектом, який межує зі словацькою мовою. У минулому русини-українці змушені були засвоювати бесіду панівної нації (зокрема, угорської), що не могло не позначитися і на їхній руській бесіді, у яку ввійшло досить угорських і німецьких слів (угорські: біров, боканчі, тейка, тинта тощо; німецькі: гробсбух, біглайз, анцуг, гвер, цуг та ін.). Водночас мова русинів-українців зазнає впливу і з боку словацької мови. Цей вплив посилюється з виникненням Чехословацької Республіки, коли словацька та чеська мови стали офіційними мовами діловодства, законодавства і т. д. Отже, у мову русинів-українців потрапляє ряд словацьких виразів (даньовий уряд, берний уряд, предноста, жадость, колок, знамка та ін.). І в наш час мова русинів-українців засвоює слова і вирази зі словацької мови. Це зумовлено становищем національної меншості, члени якої володіють також мовою основного населення держави, з мови якої в нашу

бесіду потрапляють саме слова-назви різних нових знарядь і процесів праці (председа, ошипарня, обец і т. д.). Це зумовлено тим, що українська мова в Східній Словаччині була лише мовою школи, літератури, радіо, театру, але не була мовою діловодства (урядування) і виробництва в матеріальній сфері, тому з тих галузей народна мова русинів-українців Словаччини засвоює найбільше словацьких слів.

Отже, державна відокремленість від інших українських земель, споконвічний взаємний вплив інших говорів були причиною того, що в нашій народній бесіді, з одного боку, збереглися давні українські мовні особливості, а з другого – з'явилися нові слова, яких не знає загальнонародна українська мова.

36. Чому українське населення Закарпаття та Пряшівщини так довго називало себе русинами, а не українцями?

Український народ, як майже кожен народ в Європі та інде у світі, не завжди називався українським, і його мова теж не завжди називалася українською.

Першою загальноновизнаною та поширеною назвою народу та держави Київської Русі були назви «русин», «руський», «Русь». Після розпаду Київської Русі українці потрапили під панування Литви, пізніше – Польщі й надалі називали себе русинами, руськими людьми, а свою бесіду – руською. Слово «русин», «руський», як назва українського народу, дожило із цим значенням до наших днів, зокрема, у відірваних від українського народу західних його частинах та в нашому краї. В Україні тим часом прижилася новіша назва – «Україна» (уперше згадана в 1187 році), «український народ», «українська мова», хоча вживалися й інші назви.

Щоб не визнавати українського народу та присвоїти собі багату культурну та історичну спадщину Київської Русі (українського народу), російський царський уряд перейняв назву «руський» для означення свого московського народу (москвитів, москалів, держава яких називалася до того часу «Московія»), почав називати себе «руським» народом, а Петро Перший себе – царем «всія Русі». Українців Росія називала «малоросами» або «южноросами» ще й у XIX і XX ст., Україну – «Южно-руським краєм». Назва «українець», «Україна» в Росії була кілька десятків разів офіційно

заборонена. Понад сотню разів у Росії було заборонено вживання української мови – щоб жодної різниці між книгами, виданими «в нас і в них» (в Україні і в Росії) не було!

Отже, якщо назви «Україна», «український народ», «українська мова» були довгі століття заборонені в Росії (у якій опинилася більша частина українського народу), де не визнавали самого існування окремого самостійного українського народу (та його держави), то як могли називати себе українцями ті невеличкі частини українського народу, які були насильно підкорені іншими державами та перебували під міцним іноземним національним, релігійним та економічним гнітом та ще й під значним впливом імперського москвофільства? Назви «Україна», «український» утримувалися сторіччями у свідомості українського народу, частково й поступово офіційно дозволялися в межах Австро-Угорщини, де проживала друга, значно менша частина українського народу. Тому тільки під впливом поширення українського державницького змагання за визнання українського народу та права на свою державу могла поступово виникати українська національна свідомість та поширюватися також намагання частин українського народу, які мешкали поза межами України чи компактного проживання українського народу, називати себе назвою «українець», «український».

А оскільки офіційна Росія не хоче й нині миритися з існуванням окремого самостійного українського народу та виникненням його держави – самостійної України, тому до сьогодні не вирішено питання національної свідомості та самоідентифікації себе серед українських НМ у країнах Європи.

37. Якою мовою говорили наші предки на Закарпатті?

Найдавніші писемні пам'ятки Закарпаття свідчать про те, що закарпатські українці говорили й писали руською (українською) народно-розмовною бесідою. Ось, для прикладу, уривок літопису села Гукливе на Верховині: «Року 1660 зима была тверда, сніг упав був великий так же люде дорогу у ліс протоптати не могли, а як упав на Пуцання пилипово, то аж Благовішеніє его рушило... Люде в недостатку соломы хыжы, столды подерли марзі. Плуг 16 неділь пустило у поле по рождестві Христовім, й то не всюду по під Бескид».

Такою чи подібною мовою написані також інші писемні пам'ятки Закарпаття. Цей уривок, записаний понад 300 років тому, написаний такою самою руською мовою, якою писали в тому часі також в Україні.

Правда, у другій половині XIX ст. частина закарпатської інтелігенції почала вживати на Закарпатті російську мову, чим до певної міри зашкодила розвиткові української народної мови. Селянські маси закарпатського населення, проте, говорили по своєму – «по-нашому», «по-руськи».

Щодо літературної мови, то на Закарпатті протягом сторіч виробилися три мовні орієнтації. Частина інтелігенції, як було сказано, не визнаючи існування українського народу та української мови, намагалася запровадити на Закарпатті російську літературну мову. Друга частина інтелігенції, знаючи, що наше населення належить до українського народу, намагалась орієнтувати його на українську літературну мову, а третя частина, будучи найбільш піддатливою асиміляторським намаганням, доводила, що закарпатські русини – і не росіяни, і не українці (ні Москва, ні Київ), а «карпатороси», «угроруси», «підбескидські русини», чим ішла значно на руку мадяризаторам, чехізаторам, словакізаторам. Звідти був уже лише крок до твердження, що закарпатські русини – то «по-руськи говорячі мадяри», чи «греко-католицькі мадяри», чи «непословакізовані словаки». Нечисленних «карпаторусів» без роду і племені легко було денационалізувати.

Свідками нашої народної мови є писемні пам'ятки. Попри довготривалий національний гніт, часті воєнні події, пожежі, релігійні сварки і т. п., на Закарпатті (як і на Пряшівщині) збереглося досить багато таких пам'яток.

Найбільш поширеним видом письменства по всьому Закарпатті в XVII–XVIII ст. були так звані учительні (або толкові) Євангелія, напр.: Пряшівське – XVIII ст., Ладомирівське – XVII ст., Нижньомирошівське – 1759 р. та ін.

Свідками нашої народної мови є й «учительні» збірники, напр.: Литманівський – XVIII ст., Углянський збірник «Ключ» – XVII ст., Ужгородський – XVII ст., Торунський – XVI ст. та ін. Усі вони написані народною руською мовою з незначною домішкою старослов'янських слів.

Переконливими свідками руської народної мови є також дарчі чи інші покрайні написи на церковних книгах, зібрані з багатьох сіл Пряшівщини.

В українських селах Пряшівщини ще в 1947–1949 роках було знайдено понад 230 церковних книг, виданих в Україні, з покрайніми написами на них. Для прикладу, наводимо напис з 1700 року на Октоїху в селі Біла: «Сію книгу купил раб божий Гриц Гайдош із свойов женов Настасійов за своє здравіє й за отпущеніє гріхов своїх і дал за ню злати 15 і дал ей до церкви білянскої до храму рождества Христова а кто бы ей мал отдалити от той церкви будет от царства Христова отдалений...». Цей напис, зроблений майже три століття тому, мало чим різниться від сучасної народної мови.

Свідками народної мови є також твори діячів XVII–XVIII ст. (наприклад Михайла Андрелли – «Церковныя бесіди на всі неділі рока на поученіє народное», Михайла Лучкая тощо), а також численні народні пісні, казки та інші твори усної народної творчості.

38. Хто й чому називав закарпатських русинів-українців «руским народом»?

У боротьбі за політичну владу в Європі царська Росія використовувала всі способи на послаблення сили її противника – Австрії. Тому значну вагу приділяла слов'янам в Австрії. Уже в 1839 році російський славіст Микола Погодін писав до міністра освіти про величезне захоплення слов'янством серед австрійських слов'ян і радив міністрові допомагати австрійським слов'янам: таємно посилати їм книги, друкувати їхні твори, назначати премії за задані теми з історії, мови, допомагати укладати словники, граматики, записувати народні пісні.

«Перше право на російську допомогу належить русинам», – писав Погодін у 1842 році. Пізніші роки дають достатню кількість фактів про те, що Росія робила все можливе, щоб повністю дістати під свій вплив, зокрема, усе культурно-національне життя закарпатських та галицьких українців. Не визнаючи в себе в Росії існування українського народу та його мови, не могли вони і розвиток австрійських українців направляти на розвиток народної мови і культури. Хизуючись могутністю Росії і використовуючи природний потяг русинів до «своїх, що за горами», представники царської

Росії нав'язували на Закарпатті «великоруську» літературну мову і таку саму національну орієнтацію.

Закарпатські політичні та культурно-освітні діячі XIX ст. після розчарування в австрійській допомозі у своїй боротьбі проти угорського гніту підпали під вплив царської Росії. Поділяючи думку про те, що російська мова повинна стати загальнослов'янською, окремі закарпатські діячі того часу прагнули зробити російську мову літературною мовою галицьких та закарпатських українців. Ця інтелігенція виходила з помилкового уявлення про єдність «всєя России», про те, що на території від Попрада до Камчатки живе єдиний «русский народ». Саме тому згадані закарпатські діячі посилено вивчають російську мову, намагаються запровадити її у школи, літературу, культурне життя всього Закарпаття. Від російських великодержавників вони переймають також назви «русский народ», «русский язык» для означення русинів-українців Закарпаття та їхньої мови.

Після Жовтневої революції великоросійську орієнтацію на Закарпатті підтримували не тільки великоросійські емігранти, але й місцеві москвофіли, зокрема «Русская народная партія» (філія чеської партії народних демократів), Товариство ім. О. Духновича, «Союз русских учителей на Словакии» та інші товариства.

Прихильники цього напрямку в Чехословаччині надалі не визнавали існування українського народу, його мови, історії та культури, заперечували належність закарпатського населення до українського народу. Розуміючи, що широкі маси в Карпатах ніколи не засвоять правильної російської мови, вони зосередили свою увагу лише на інтелігенції, та й тут дозволяли окремі винятки з правил фонетики (зокрема, у вимові), граматики та лексики російської мови, створюючи тим самим окремі «южноруський» чи «прішівський» варіанти російської мови.

Щоправда, москвофіли боролися проти асиміляції місцевого українського населення, за збереження його східнослов'янського (на їхню думку – російського) характеру, але водночас, поширюючи російську національну орієнтацію, вони перешкождали правильному національному усвідомленню місцевих русинів-українців. Саме в цьому полягала шкідливість цього напрямку: він сприяв національній дезорієнтації місцевого населення.

Слід додати, що буржуазний уряд ЧСР підтримував мовні сварки, бо вони, крім дезорієнтації та роздрібнення слабких куль-

турних сил місцевого населення, ще й відволікали увагу народу від основного – від соціально-політичних питань.

39. Хто і як проводив мадяризацію українського населення Закарпаття?

Мадяризацію русинів-українців, як і словаків та іншого слов'янського населення Угорщини, проводили панівні кола Угорщини, котрі мали на меті повністю змадяризувати все слов'янське населення країни.

Існувало навіть кілька проектів насильної, раптової асиміляції закарпатського населення. В одному з них планувалося розмістити на постій у слов'янські комітати 60 тис. угорських вояків, які б за три роки асимілювали 60 тис. осель, тобто близько 300 тис. населення. Після трьох років ці солдати переводились би в інший слов'янський район.

Мадяризація, однак, проводилася різними способами.

По-перше, усьому мадярському надавалася всебічна державна чи приватна підтримка (грошова і моральна), усе немадярське було позбавлене будь-якої підтримки, проголошувалося за зрадницьке, переслідувалось як протидержавне, небезпечне тощо. Свідомих народних діячів – учителів, священників, письменників – усіляко очорнювали й деморалізували.

Мадяризація проводилася також на підставі різних мадяризаційних законів, якими обмежувалися права немадярських мов у школах та діловодстві. Один з таких законів, відомий під назвою «Закон Аппонї» (1907), вимагав від усіх учнів країни, що закінчували четвертий клас початкової школи, знання мадярської мови «словом і письмом». Цей закон фактично вимагав мадярських шкіл у всій Угорщині.

Учителі, які наперекір цьому законові пробували вчити народною мовою, зазнавали з боку мадярської влади різних перешкод. Навпаки, за успішне навчання угорської мови міністерство освіти виплачувало вчителям спеціальну грошову винагороду. Подібні винагороди виплачувала вчителям-мадяризаторам не тільки шкільна влада, але й різні приватні товариства («народно-просвітні комісії») тощо.

Мадяризацію русинів-українців допомагала проводити також деморалізована частина «руської» інтелігенції – учителів та духовенства. Так, наприклад, уже в середині XIX ст. ведеться дискусія про те, щоб для галицьких та закарпатських русинів-українців ввести «абеткадло» (тобто латинські букви) замість «руських букв».

На початку XX ст. мукачівський єпископ Фірцак знову готує заміну кирилиці латинськими буквами у книгах церковного характеру. До такої заміни частково дійшло в Пряшівській єпархії в 1915 році. З'явилися окремі молитовники, підручники, навіть спеціальний журнал «Наше отечество», який друкувався латиницею.

Метою такої «уніфікації письма» було те, що старше покоління забуде «руське письмо», а молоде покоління його вже й не буде знати. Отже, упровадження латинського алфавіту на Закарпатті мало відіграти вирішальну роль у процесі остаточної мадяризації русинів-українців Закарпаття. Боротьба проти такої «уніфікації» була боротьбою за збереження національного життя закарпатсько-українського населення.

40. Якою мовою писали будителі Закарпаття?

До початку періоду національного відродження на Закарпатті жила переважно церковнослов'янська книжна мова. Прогресивні діячі Закарпаття того часу (Олександр Духнович, Олександр Павлович, Анатолій Кралицький) розуміли, що таку мову селяни Закарпаття не розуміють, що така мова не відповідає потребам сучасного розвитку народного життя і саме тому в період наростання революційного піднесення стали писати свої твори народною мовою. Це було єдине правильне рішення проблеми літературної мови на Закарпатті, як і в інших народів.

Проте після поразки революційного руху (уже від початку 1850-х років), коли жодні вимоги закарпатських українців не були задоволені, а самі українці Закарпаття були австрійською владою знову кинені під угорське панування, коли коло активної закарпатської інтелігенції значно звужується, а рівень праці падає, доходить до зміни також і в мовній орієнтації закарпатської інтелігенції. Піддавшись хибній думці, що допомога для закарпатських

русинів прийде від царської Росії, що на просторах усїєї Росії живе єдиний «русский народ», закарпатська інтелігенція перейнялася думкою про необхідність запровадження на Закарпатті російської літературної мови.

Щоправда, сама закарпатська інтелігенція не опанувала добре російської мови, а маси закарпатського населення теж не мали практичної змоги оволодіти цією мовою. Тому робилися спроби наблизити російську літературну мову до народної мови закарпатців вживанням окремих українських слів і граматичних форм та читанням російського тексту народною вимовою.

Однак будителі помилялися в тому, що, перебуваючи під впливом реакційних представників царської Росії, не визнавали існування українського народу з його мовою, історією і культурою. Вони нехтували тим, що українці мали власну літературну мову, українцям Закарпаття значно ближчу, ніж російська.

Отже, будителі, з одного боку, виступали проти асиміляції, проти мадяризації русинів Закарпаття, боролися за збереження східнослов'янського характеру цього населення, з другого боку – намагалися впровадити на Закарпатті російську літературну мову (і то в часі, коли вже існувала українська літературна мова і художня література, яка у творчості Тараса Шевченка випередила всі слов'янські літератури щодо гостроти поставлених питань і впливу на народні маси) і таким чином свідомо чи несвідомо перешкоджали скорішому національному усвідомленню населення і швидшому засвоєнню знань у школах.

Найактивнішими прихильниками вживання російської літературної мови на Закарпатті в другій половині XIX ст. були Адольф Добрянський, Іван Раковський, Іван Сильвай, Олександр Митрак, Євгеній Фенцик та Юлій Ставровський-Попрадов.

Проте інші будителі, зокрема Олександр Духнович, Олександр Павлович, Анатолій Кралицький, розуміли, що для народу треба писати мовою народу, йому близькою і зрозумілою. Саме тому твори для народу вони писали народною мовою, що, безсумнівно, було демократичним явищем. Не дивно, що саме ті будителі є до сьогодні найпопулярнішими серед населення.

41. Яку мовну політику проводила на Закарпатті Чехословаччина?

Після приєднання Закарпаття до Чехословаччини знову постає питання літературної мови для населення цього краю. Оскільки аж до Першої світової війни тут не існувало єдиної літературної мови, закарпатська інтелігенція не мала єдиного погляду на літературну мову Закарпаття. Отже, оновлюються і продовжують співіснувати три мовно-національні орієнтації: російська, українська і місцева руська (або карпаторуська), яка наприкінці 1920-х років, по суті, переходить до української.

На початку 1920-х років чехословацький уряд офіційно висловлюється за вживання на Закарпатті такої літературної мови, яку тоді вживали галицькі українці, тобто української, але зі старим етимологічним правописом. Якби чехословацький уряд був зібрав при таких поглядах, на Закарпатті могло дійти до позитивного розв'язання мовно-національного питання. Проте на практиці чехословацький уряд підтримує російський мовно-національний напрям, а також спроби створити окрему карпаторуську мову. Отже, щоб не дійшло до згоди, до перемоги одного напрямку, чехи підтримують усі мовні напрями.

Сама місцева інтелігенція не спроможна була припинити мовні сварки й розв'язати мовне питання на користь однієї з мов.

Використовуючи мовний хаос, чехословацька влада проводить свою політику: засновує на Закарпатті чеські школи, упроваджує чеську мову в діловодство, створює паралельні класи з чеською мовою навчання в середніх школах, надає підтримку чеським молодіжним організаціям, видає чеські газети тощо. Причому чеські школи та класи, добре обладнані інвентарем, були в кращих будинках і отримували помітну фінансову, моральну, державну й приватну допомогу та підтримку.

Поряд з тим чеська влада забороняє вживання тут слів «українець», «український».

У другій половині 1920-х років Закарпатська комуністична організація КПЧ – під впливом рішень п'ятого засідання Комінтерну – переключається на загальнонародну українську літературну мову і пропагує національну єдність закарпатських українців з українцями Радянської України, Галичини й Буковини.

Проголошення єдності закарпатських українців з українським народом Радянської України, голоси закарпатських українців за воз'єднання з Радянською Україною розцінювалися буржуазним чехословацьким урядом як намагання порушити єдність республіки. Тому в 1930-х роках чехословацький уряд дедалі більше офіційно підтримує російську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті, репрезентовану перш за все численним загалом російських емігрантів, яка, на його думку, не становила загрози для республіки.

Зрозуміло, що таку національну політику проводила чехословацька буржуазія не тільки в шкільництві. За національними поглядами обирали людей також на адміністративну чи іншу роботу. Усе це робилося з метою перешкодити нормальному національному усвідомленню українського населення.

42. Хто й чому відстоював «русинську» орієнтацію?

Ми вже зазначали, що найдавнішою назвою українців є назва «русин». Ця назва збереглася серед закарпатських українців аж до наших днів. Проте, називаючи себе русинами, населення Закарпаття ніколи не переставало вважати себе частиною більшої національної спільноти, що існує за Карпатами.

Однак так звана русинська мовна й національна орієнтація, що поширювалася на Закарпатті (зокрема на Пряшівщині) у 20–30-х роках ХХ ст. (коли прогресивні сили Закарпаття відстоювали національну єдність закарпатських русинів з усім українським народом), висувала ідею створення окремого «русинського» чи «карпаторуського» народу, з окремою «русинською» мовою, який не мав би нічого спільного ні з українським, ні з російським народами, їхньою культурою, історією, мовою.

Ідею створення окремого «русинського» народу висувало, зокрема, уніатське духовенство мадярської орієнтації. Цю ідею охоче підтримувала чеська і словацька (ще раніше й мадярська) буржуазія, бо такий народець – з невеликою місцевою історією і культурою, з невиробленою літературною мовою, відірваний від живого зв'язку зі своїм народом – було б дуже легко асимілювати й повністю його підкорити та ліквідувати. А саме це мала на увазі аж до наших днів кожна панівна нація, якій тою чи іншою мірою вдалося на якийсь час заволодіти закарпатським населенням.

Ось у чому полягала й полягає шкідливість «русинської» мовної, культурної і національної орієнтації, хоч сама належність до русинів не мусить мати нічого спільного із цією орієнтацією. Якщо хтось називає себе русином і усвідомлює собі цю назву як старовинну назву українського народу, то це симпатичне явище і його можна розуміти як небажання змінювати орієнтацію своїх предків – дідів і прадідів. Однак якщо сучасні русини-«антиукраїнці» твердять, що вони є русинами, які не мають нічого спільного з українцями, то вони фактично підтримують офіційну політику асиміляції та ліквідації руського населення за Карпатами.

43. Хто відстоював українську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті?

Українська мовно-національна орієнтація на Закарпатті є найдавнішою орієнтацією українського населення Закарпаття, хоч сторіччями не була панівною орієнтацією серед інтелігенції.

У той час як москвофільство виникло від середини другої половини XIX ст., як русинська орієнтація виникла й виразніше поширилася лише у XX ст., українська орієнтація веде свій початок від усвідомлення національного життя закарпатського населення і то безперервно аж до наших днів.

Ми вже вказували на численні факти того, що після переселення за Карпати руське населення ще впродовж сторіч жило під безпосереднім впливом народної культури того народу, від якого його насильно відірвали: розмовляло тою самою мовою, жило тою самою народною творчістю, одержувало звідти такі самі книги, які вживались і вдома, в Україні, туди посилало на навчання своїх юнаків, звідти одержувало священників тощо. За прикладом України почало переписувати книги, творити власні хроніки, збірники пісень, власні літературні твори, збірники проповідей тощо. Усе те на тій самій основі, тією самою народною мовою, як і по той бік Карпат.

Перший помітний програш у постійній боротьбі за збереження свого східнослов'янського обличчя закарпатське населення зазнало лише 1648 року, коли обіцянками, підкупом і підступом сильні слуги всюдисущого Риму нав'язали йому церковну унію з Римом (Ужгородська унія), але й тоді збереженням зівстав східний «руський» обряд цієї віри.

Хоч церковнослов'янська мова як літературна затрималася найдовше саме серед закарпатських українців (бо її сильна традиція не дозволяла асимілювати це населення), все-таки й за панування цієї (церковнослов'янської) мови виникали твори, писані народною мовою (наприклад «Церковні проповіді» Михайла Лучкая).

Саме на цій основі в середині XIX ст. виникає сильний напрям у боротьбі за народну мову (О. Духнович, О. Павлович та ін.), яка не зникає, незважаючи на пізніше виникнення і велику підтримку москвофільства чи на сильний тиск мадяризації.

Під кінець XIX ст. народний напрям знову здобуває помітне місце серед інших мовних напрямів, хоч саме він живе весь час без будь-якої офіційної чи приватної підтримки, а лише на багатій народній культурі, на невисихаючих народних джерелах, які (замість усяких запроданців, перевертнів чи зрадників-перебіжчиків до різних ворожих таборів) знову і знову постачають скромних, але завзятих працівників на ниві народній.

У міру того як демократизувалося життя народу, помітним ставав і народний струмінь у культурному житті. А після того як соціальну боротьбу на Закарпатті очолила комуністична партія й офіційно проголосила єдність закарпатського населення з українським народом, замкнулося кільце, яке тисячу років тому було насильно розірване.

Якщо йдеться про Пряшівщину (після роз'єднання Закарпаття 1918 року), то тут формується свідомо група української інтелігенції наприкінці 1920-х років (письменниця Ірина Невицька, професор Михайло Мациович, Денис Зубрицький, Еммануїл Бігарій, Йосиф Дюлай та ін.), яка усвідомлює собі, що до народу треба звертатися його рідною і зрозумілою йому мовою. Такою мовою була руська (українська).

Прихильники русько-українського напрямку засновують і свій друкований орган «Слово народа» (Пряшів, 1931–1932) – газету, яку видають українською мовою і за новим фонетичним правописом (таким, як пишемо нині).

Ця частина інтелігенції, слідом за прогресивними діячами Закарпаття, відстоює погляд, що русини Пряшівщини мають таку саму бесіду, звичаї, віру, як їхні брати за Карпатами. Отже, русини Пряшівщини є частиною 50-мільйонного українського народу, і тому вони мали б вживати й спільну назву, яка побутує за

Карпатами, де вона поширилася раніше, витиснувши давніші назви «русин», «руський». «Українець» є єдино правильною, а також офіційною назвою для русинів-українців, що живуть за межами України (у Польщі, Чехословаччині, Румунії та інших країнах). Саме така назва відображає національну єдність українців усіх земель.

Після 1945 року, незважаючи на значне пожвавлення російської орієнтації, за український напрям стали виступати як значна частина свідомої інтелігенції (що знайшло своє відбиття у пресі, радіо, театрі), так і до певної міри органи українського культурного життя – Реферат українських шкіл (РУШ) та Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП). За українську національну орієнтацію 1945 року висловилась і Комуністична партія Чехословаччини.

44. Якою була мовна політика на Пряшівщині від 1945 до 1951 року?

Початком 1945 року, коли ще не було остаточного уявлення про характер нової Чехословаччини, представники українського населення Пряшівщини революційним шляхом під час воєнних подій 1 березня 1945 року створили свій верховний орган влади – Українську Народну Раду Пряшівщини.

Словацька Народна Рада (СНР), як верховний орган влади на Словаччині, у відповіді на меморандум УНРП від 6 червня 1945 року взяла до уваги виникнення і програмні документи УНРП, виділила для представників українського населення Пряшівщини п'ять депутатських місць у СНР, дозволила зорганізувати Реферат українських шкіл і практично забезпечувала бюджет УНРП.

УНРП з перших днів свого існування розгорнула широку високопрофесійну діяльність з організації шкільництва та молодіжного життя взагалі, організації охорони здоров'я населення та налагодження щоденного економічного та культурного життя краю, знищеного війною, в якому проживало українське населення.

Оскільки поступово окремі революційні завоювання переводились у законні форми, то права УНРП у складній політичній боротьбі в республіці постійно зменшувались та звужувались. Нарешті, її існування не було закріплено в новій конституції ЧСР,

унаслідок чого від середини 1949 року УНРП була змушена значно обмежити свою діяльність, а влітку 1951 року доходить до фактичного припинення її існування.

За весь зазначений період чехословацькі органи влади не висловлювались офіційно про культурно-національні справи української меншини Чехословаччини, зважаючи на факт існування УНРП, і зосереджували увагу на головних політичних і господарських проблемах життя країни.

УНРП, що виникла внаслідок національно-визвольної боротьби українського населення Чехословаччини, була уповноважена захищати соціальні, національні і культурні права української меншини Чехословаччини. Отже, УНРП була компетентною втручатись у питання літературної мови.

Проте УНРП не зайняла чіткої позиції в цьому питанні. Рада назвала себе українською, що мало відбивати розуміння національної єдності українського населення Чехословаччини з українським народом, перш за все – з українцями радянського Закарпаття. На своєму з'їзді в березні 1945 року Рада, звертаючись у вітальних телеграмах до керівних діячів Радянського Союзу та його верховних органів, неодноразово підкреслювала, що населення Пряшівщини є таке саме, як населення Закарпаття, і висловлювала прохання вирішувати питання Пряшівщини так само, як вирішується це питання на Закарпатті.

Однак на практиці Рада надавала перевагу традиції та післявоєнній моді: у діловодстві вживала російську мову, у друкованому органі «Пряшівщина» переважала російська мова. Дитячий журнал «Колокольчик-Дзвіночок» був двомовним (що зазначалося вже в назві). «Карпатська звезда» (видавалась у Празі в 1946–1948 рр.) виходила спочатку російською мовою, пізніше її перейменували на «Карпатську зірку» і видавали українською мовою. Подібно й «Піонерська газета» виходила спочатку як «Пионерская газета».

Місцеві письменники пробують писати то російською, то українською мовою. Того-таки 1949 року в тому-таки видавництві з'являються дві книги місцевих поетів: Федора Лазорика «Слово гнаних і голодних» та Івана Мацинського «Белые облака».

Український народний театр та українське радіомовлення у Пряшеві спочатку вживали паралельно то російську, то українську літературні мови.

Щоправда, УНРП не перешкоджала вживанню української мови, але вона й не проводила якоїсь роз'яснювальної роботи щодо необхідності переходити на українську літературну мову. Такої роз'яснювальної роботи не проводив і РУШ, хоча планував поступовий перехід шкіл на викладання українською мовою.

Фактично мовна плутанина тривала на Пряшівщині до початку 50-х років, коли в розв'язання цього питання втручається Комуністична партія Чехословаччини та словацькі державні органи, які замість планованого поступового переходу на викладання українською мовою у школах реалізували цю важливу зміну одразу – протягом двох навчальних років, що помітно зашкодило планованій акції та її позитивним результатам.

45. Яку роль у поширенні національної свідомості відіграли школи на Пряшівщині?

Після визволення Чехословаччини оновилося навчання в російській гімназії та російській учительській семінарії у Пряшеві, було засновано російську гімназію в Межилабірцях (у 1946 р. її перенесено в Гуменне), російську торговельну академію у Пряшеві, згодом російську гімназію у Свиднику, педагогічну гімназію у Пряшеві (пізніше перенесену в Межилабірці і знов у Пряшів), цілий ряд російських середніх шкіл.

Згадані середні школи мали величезне значення для українського населення Чехословаччини. Вони дали змогу сотням здібних селянських дітей здобути середню освіту. Вони виховали сотні молодих людей, які успішно включилися в будівництво нашої країни чи продовжували навчання у вищих школах.

Проте виховання тут велось російською мовою, на основі російської культури. Отже, випускники згаданих шкіл вважали себе частиною російського народу, місцеву мову й культуру – частиною російської мови й культури.

Українська мова, культура й історія українського народу не входили в навчальні програми цих шкіл. Обминалось також історичне минуле закарпатських русинів-українців. Навіть більше – значна частина випускників згаданих шкіл не визнавала існування українського народу, його мови, культури, історії, вважаючи все-

українське штучним витвором сепаратистів та ворогів «єдиної неподільної Росії».

Роки праці на різних (часто відповідальних) ділянках культурно-політичного життя країни, навчання у вищих школах не завжди виправляли прищеплену мовно-національну орієнтацію згаданих випускників російських шкіл.

Наведені факти пояснюють ту обставину, чому випускники російських середніх шкіл Пряшівщини, в основному добре підготовлені до практичного життя, не відіграли тієї позитивної ролі в культурно-національному житті, яку вони, згідно з їх цілковитою політичною активністю та освітою, могли відіграти. Не знаючи літературної мови і не маючи елементарних знань з історії та культури українського народу, частина з них до сьогодні не знайшла способу зблизитись з культурно-національним життям рідного українського населення. Навпаки, вони часто поширювали помилкову культурно-національну орієнтацію і в цілому радше стримували національне усвідомлення українського населення ЧСР чи навіть перешкождали йому.

46. Коли і як було впроваджено українську культурно-національну орієнтацію на Пряшівщині?

УНРП і РУШ неспроможні були припинити існуючий хаос у національній орієнтації українського населення Чехословаччини – цей довгорічний результат асиміляторської політики панівних націй. На початку 50-х років у рішення цього питання втручається Комуністична партія Чехословаччини.

Згідно з науковими даними про походження і характер цього населення, згідно з його віковічними прагненнями та прагненням найкращих його представників до єдності з народом по той бік Карпат, Комуністична партія прагне розвивати в тому дусі також практичне культурно-національне життя цього населення.

На підставі наукових даних (порівняння мови, народної творчості, народної культури місцевого населення) робляться правильні практичні висновки, що в Східній Словаччині живе таке саме населення, як і по той бік Карпат – у Радянській Україні; отже, воно повинно і носити спільну назву, і вживати спільну літературну мову, розвивати спільні риси єдиної народної культури.

Саме тому в російських школах Пряшівщини від 1951 року впроваджується українська мова, і протягом двох років усі ті школи переходять на українську мову викладання.

Необхідно підкреслити, що УНРП, РУШ та й інші представники українського населення Пряшівщини планували здійснити зміну навчальної мови у школах з російської на українську поступово – від перших двох класів. З цією метою вони й підготували та провели підготовчий курс з української мови для учителів початкових класів народної школи. Така зміна навчальної мови не викликала б жодних практичних проблем в школах для українського населення. (В окремих селах вже й до того часу навчання велося українською літературною мовою і жодних протестів проти цього ні з боку учнів, ні з боку їхніх батьків не було). Саме тому словацькі державні органи прийняли рішення про раптову одноразову зміну навчальної мови в школах для українського населення одночасно у всіх класах і всіх типах шкіл – протягом 1951/1952 та 1952/1953 навчальних років, що не могло не призвести до значних проблем з реалізацією таких величезних та суттєвих змін у всій шкільній системі для українського населення країни. Таж для «нових» шкіл не було найнеобхідніших підручників, належної кількості підготовлених учителів, непідготовленими до таких змін були не тільки учні та їх батьки, але й населення українських сіл.

Причому не можемо не взяти до уваги той факт, в якій цілковитій політичній ситуації було проведено ці зміни: оптація понад 12 тисяч українців в Україну і перші страшні інформації про їхнє життя в Радянському Союзі, ліквідація УНРП, РУШ, СМК, усієї післявоєнної преси, заборона греко-католицької церкви, початки атеїстичної пропаганди, заснування рішенням ЦК КПЧ комуністичного Культурного союзу українських трудящих та комуністичної преси, початки колективізації сільського господарства в країні та найбільший розгул культу особи та зловживання владою в Радянському Союзі. Саме в тому часі та в такій неймовірно складній атмосфері антиукраїнські сили дістали величезний аргумент проти українських шкіл, який належно використали, твердячи: «Тисячі вас уже переселили, взяли вам віру, беруть вам землю, заводять вам українські школи, а тоді й усіх вас вивезуть на Україну». Необхідно визнати, що в такій конкретній ситуації українці не знайшли діючих аргументів проти такої антиукраїнської

пропаганди. Не може бути сумнівів, що історичної ваги акцію було навмисне проведено саме в тому часі і саме таким способом.

Отже, і саме створення Культурного союзу українських трудящих (КСУТ, 1951 р.) було проведено з волі партії в тому ж часі та вкрай несприятливій атмосфері. До того ж якщо УНРП було створено все-таки «з волі народу на з'їзді народних представників українських районів Пряшівщини», то підготовка установчого з'їзду КСУТ повністю проходила під «керівництвом» партії. Тому КСУТ, який міг проводити лише культурно-виховну роботу між українським населенням Пряшівщини (причому не мав права навіть найменшою мірою втручатися в рішення жодних шкільних, культурних чи соціальних проблем української меншини), міг мати тільки мінімальну підтримку місцевої інтелігенції та населення і лише поступовою наполегливою діяльністю вузького кола активу та співпрацівників здобував своє місце в житті. Після виникнення КСУТу починає виходити партійна газета «Нове життя» (Пряшів, вересень 1951 р.), журнал КСУТу «Дружно вперед» (Пряшів, вересень 1951 р.) та літературний журнал української секції Спілки словацьких письменників (УС ССП) «Дукля» (Пряшів, зима 1953 р., тобто від початку 1953 року) – усі українською мовою.

На українську мову повністю переходить УНТ та українське радіомовлення в Пряшеві. Художні твори починають виходити переважно українською мовою. І така практика театру, радіо та видавництва не могла не викликати певного незадоволення, зокрема, між прихильниками «русской» орієнтації.

Зрозуміло, що така історична зміна в національній орієнтації українського населення в часі, коли за шість років післявоєнного розвитку дійшло до цілковитого обрусіння культурного життя населення, принесла із собою, крім незаперечних успіхів, цілий ряд проблем. Через складність ситуації доходило й до протестів частини населення, яке, не маючи змоги впливати на різні економічні та політичні зміни у своєму житті, усе своє незадоволення виливало у протест проти української школи. А державні органи навіть незначні протести проти зміни навчальної мови в руських школах з великою охотою використовували для заснування в українському селі словацької школи, що й було метою антиукраїнської пропаганди, яка й заохочувала населення до подібних протестів. Отже,

проблеми українського шкільництва, які виникли на самому його початку, навіть пізніше ніхто населенню не пояснив і вони фактично до сьогодні зістають нерозв'язаними.

47. Якими є результати мовної боротьби серед українців Чехословаччини?

Мовна боротьба – боротьба за літературну мову і національну орієнтацію, за розвиток шкільництва й культури, яка в нашого населення триває вже більше ніж сто п'ятдесят років, поїдала значну частину енергії самих борців і спричинилася скоріше до застою в цілому ряді галузей культурно-національного та й політичного життя (у самому шкільництві, у журналістиці, художній літературі, у ставленні населення до інтелігенції, а інтелігенції – до населення, у самій національній свідомості, у засвоєнні культури свого народу і свого населення тощо), ніж до їхнього розвитку.

Мовна плутанина (паралельне вживання кількох мов – церковнослов'янської, російської, місцевих діалектів української мови чи так званого «язичія» – суміші всіх трьох мов, до якого доходило в різних руських школах того ж містечка, навіть у тій самій школі чи в тому самому класі) тривала фактично до 50-х років ХХ ст.

Через це дробилися без того незначні сили населення та його інтелігенції на різні, часто протилежні чи й ворожі одна одній групи, у результаті чого не могло дійти до виникнення якогось одного солідного і скільки-небудь могутнього товариства, журналу, видавничого почину чи об'єднання всіх сил населення для спільної боротьби проти загального всебічного гноблення.

Унаслідок вищесказаного значно відставав рівень шкільництва, не виникала народна інтелігенція з єдиним поглядом на потребу розвитку культурно-національного життя народу, а виникали лише окремі товариства, нечисленні групи чи скоріше окремі особи – активні працівники на ниві народного життя, та й ті часто витрачали багато енергії на несуттєві речі.

Вороги народу використовували всі засоби для підтримки окремих напрямів та їх представників, підкупали та залякували окремих осіб, морально нищили стійких працівників. Процвітало

приспосовництво, кар'єризм, демагогія та інша аморальна практика. Усе це несло із собою величезні шкоди та втрати для народу. Таке ставлення до розвитку культурно-національного життя українського населення Чехословаччини значно послабшало після 1945 року, проте повністю ніколи не зникло, і тому після 1968, а особливо після 1989, року наново оживає ніби реабілітація русинів, проте насправді, як давній випробуваний засіб асиміляції русинів-українців. Доказом цього є посилені словакізація та латинізація всього нашого культурно-національного (отже, й церковного) життя.

Тому сьогодні вже не досить говорити про значно розпорошені творчі сили українців Чехословаччини, а слід констатувати фронтальний наступ ліквідаторів на всі прояви культурно-національного життя української меншини країни.

48. Що спричинилося до «непопулярності» української мови на Пряшівщині?

Український національний рух протягом століть жорстоко придушувався обома найбільшими європейськими імперіями, в яких жили українці, – Росією і Австрією. Зокрема, Росія не визнавала існування українського народу, його мови та культури, не дозволяла відкривати українські школи, вживати українську мову, навіть українські народні пісні вимагала записувати іншою мовою. Відомо, що не меншою ненавистю до всього українського були сповнені й москвофіли Галичини та Закарпаття.

Буржуазні режими, які виникли після розпаду Австро-Угорщини – ЧСР, так звана Словацька Республіка, Угорщина, Польща, – так само не визнавали права українців на свій національний розвиток. Вони цілими десятиріччями дезорієтували національний розвиток українського населення за Карпатами. На означення цього населення, його мови вживалися десятки різних назв: «русин», «руснак», «руський», «русский», «угророс», «карпаторос», «подкарпатские русины», «пряшевские русские» тощо, – лише не назва «українець», до якої виховувалась огида, як до чогось нечесного, зрадницького, чужого.

Назву «українець» та й взагалі українську орієнтацію у 20-х роках на Пряшівщину принесли люди, яким місцеве населення не

завжди довіряло. З того часу недоброзичливі елементи українського руху постійно намагаються ототожнити все українське із сепаратизмом, зрадництвом, у результаті чого часом і «прогресивні» люди «недолюблюють» українців. Цей вплив помітний у Словаччині й до сьогодні.

Значною перешкодою українському рухові була сама інтелігенція, вихована на «москвофільських» чи «русинських» традиціях. Зміна національної орієнтації, на цей раз на правильну, була для неї, а часто і для простого населення, національною зрадою. Століттями на всі спроби ворогів змінити його національність населення відповідало: «Я русин!». Так звана народовецька інтелігенція, що в 30-х роках виступала за українську мову, не мала великого впливу на русинів Пряшівщини. Її діяльність не створила достатньо міцного підґрунтя для доброго сприйняття української орієнтації після визволення.

Немаловажною обставиною непопулярності української орієнтації на Пряшівщині було й те, що до визволення тут не було такого сильного українського напрямку, як то було на Закарпатті. Навіть після 1945 року тут не приділяється належна увага підготовці переходу на українську мову.

До непопулярності української мовної орієнтації на Пряшівщині, як ми вже зазначали, найбільше спричинилося те, що її було впроваджено одноразовою кампанією держави та Комуністичної партії без потрібної підготовки і то в надзвичайно складний період життя населення – коли руйнувалися його багатовікові приватновласницькі, релігійні та й інші устої.

Часто проти української літературної мови висувалися аргументи, що окремі її слова й вирази не зрозумілі населенню. Слід підкреслити, що місцеві «мовознавці» в 50-х роках допускались значних помилок у тому, що не клали народну мову населення в основу української літературної мови, а творили цю мову за так званим «зеленим» словником Калиновича (не дозволялось вживати слово «вогонь» – лише «багаття», «пліт» – лише «тин», «ногавиці» – лише «штани», «будемо робити» – лише «робитимемо», «нароком» – лише «навмисне» і т. д.). Досить порівняти практику Пряшівщини та Закарпаття: закарпатська українська літературна мова – жива, розмовна – до сьогодні рясніє народними, діалектними словами й виразами, проте граматично впорядкована на основі української

граматики. Це вважається збагаченням української мови. Проте на Пряшівщині – частині, ще більш віддаленій від ядра українського народу, не дозволяли вжити жодного живого народного слова, якщо його не було в «зеленому» словнику Калиновича. Оцей догматичний підхід до народної мови призвів до неабияких шкод.

Ми вже вказували, що українські діалекти за Карпатами є найзахіднішими українськими діалектами, що діалект не дорівнює літературній мові. До того ж закарпатські діалекти майже тисячу років були відірвані від бесіди основної маси українського народу, отже, окремі відмінності між діалектом і літературною мовою тут є і завжди будуть. Однак лише на підставі діалектних відмінностей між розмовною та літературною мовою ніде в світі не творять нової мови.

Поширеним був і такий аргумент: «Куди піду з українською мовою?» Дійсно, спочатку мережа українського шкільництва не була побудована. Українськими були лише неповні середні школи та гімназії. Поступово майже при всіх середніх фахових школах Пряшівщини виникли такі ж українські школи або українські паралельні класи, що давало можливість учням українських шкіл у значній кількості вступати у різні спеціальні школи, звідти – на український відділ Пряшівського педагогічного факультету чи україністику філософського та педагогічного факультету, на україністику Празького філософського факультету чи однакоvim правом зі словацькими учнями – до будь-якої іншої вищої школи в республіці. Кількість випускників українських середніх шкіл, що вступили до вищих закладів Чехословаччини та успішно їх закінчили, міцно вдаряє по такому аргументові, проте він все-таки роками діяв, зокрема, у випускників, яких через недосконале навчання в школі не було прийнято у вищі школи, та в їхніх батьків.

49. Чи дійсно українці Пряшівщини не розуміють української літературної мови?

Серед аргументів проти введення української мови часто можна було почути, що українська літературна мова не зрозуміла українцям Пряшівщини.

Окремі аспекти цього питання ми вже пояснили у відповідях на попередні питання.

Слід знову підкреслити, що переважна більшість слів народної мови українців Пряшівщини є та сама, що й в українській літературній мові.

За всіма мовними законами наша народна мова і українська літературна мова має спільний корінь, ту саму мовну (лексичну, фонетичну, граматичну й фразеологічну) систему. Без сумніву, наша народна бесіда є найближча з-поміж усіх мов до української літературної мови і найзрозуміліша їй.

Можна наводити цілі сторінки українського літературного тексту, десятки українських народних пісень (усі закарпатські, галицькі, буковинські, значну частину народних пісень центральних українських земель), десятки українських народних казок, де все буде зрозуміле українцям Пряшівщини.

Зрозуміло, можна наводити також слова або й цілі речення, зокрема технічних чи наукових текстів, які неосвіченій людині будуть незрозумілими, проте таке явище характерне для всіх літературних мов, наприклад німецької, англійської, словацької та ін.

Аргументом про незрозумілість української літературної мови місцевому населенню Пряшівщини, за яким, зрозуміло, була певна частка правди на самому початку введення тієї мови на Пряшівщині, найчастіше користувалась найбільш невідома частина населення (та й інтелігенції), яка іншого аргументу не мала, а все-таки з якихось потайних міркувань (найчастіше під впливом агітації) вважала за необхідне виступати проти впровадження української літературної мови для потреб українського населення Чехословаччини.

СУЧАСНИЙ СТАН КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

50. Які основні тенденції розвитку української літературної мови в Чехословаччині?

Українська літературна мова в Чехословаччині, подібно як і словацька, чеська та літературні мови в інших країнах, зазнають постійного впливу різних зовнішніх і внутрішніх факторів.

Із зовнішніх чинників, що діють на українську літературну мову в Чехословаччині, є її постійне необхідне контактування та взаємодія зі словацькою літературною мовою (та її говорами), яка недавно стала державною мовою. «Результатом цієї взаємодії є постійний процес запозичення місцевою українською літературною мовою із словацької літературної мови слів (термінів) на означення різних нових понять господарського, культурного та суспільно-політичного життя (наприклад: культурний дім, повереництво шкіл, крайський уряд, даньовий уряд, обецний уряд, і т. п.). Особливість контактування із словацькою мовою полягає у нерівності статусу обох мов (поширеність словацької літературної мови в усіх сферах життя й обмеженість уживання української літературної мови лише культурно-виховною сферою життя русинів-українців Чехословаччини). Результатом такої взаємодії є й наявність українсько-словацької двомовності (білінгвізму), характерною особливістю якої є її односторонність: обома мовами володіє і користується тільки українське населення. Саме тому фіксується здебільшого й односторонній вплив словацької мови (лексики, граматики, фонетики, стилістики й навіть правописних норм) на українську літературну мову».

Із внутрішніх факторів, що діють на українську літературну мову в Чехословаччині, слід згадати тенденцію до однаковості (єдиної) української літературної мови передусім з народом України. Водночас тут діє друга тенденція – наближення української літературної мови до місцевих потреб, місцевих умов. Обидві тенденції співіснують з часу запровадження української літературної мови в Чехословаччині. Обидві тенденції мають своє виправдання: перша – зберегти характер української літературної мови, дру-

га – відбити, зокрема в її лексиці, усі багатства місцевої народної мови (діалектів) та всі специфічні реалії життя й діяльності місцевого населення. Ці дві тенденції в українській літературній мові можуть реально співіснувати.

Проте останнім часом з політичних, а не мовознавчих доводів поширилося намагання воскресити колишню тенденцію створення власного «русинського літературного язика» саме на базі особливостей українських говорів Пряшівщини. Ці спроби минулого століття, як і подібні намагання 20-х років ХХ ст., тодішні демократичні сили Закарпаття відкинули як нереальні. Нездоланними перешкодами в цьому плані виявились не тільки питання граматики, словника, але, зокрема, й термінології. Оскільки авторам такої нової літературної мови йдеться зовсім не про рішення мовних аспектів справи, а про аспекти виключно політичні, то вони наперекір неспроможності зреалізувати загадану справу засобами самої мови пробивають її утворення політичними методами. Отже, такі спроби будуть «реальними» до тих пір, поки існуватиме на них політичне замовлення – допомагати ліквідувати українське населення в сусідніх з Україною державах.

51. Чому досі не повністю усвідомлюємо собі свою належність до українського народу?

Від середини ХІХ ст. – із завершенням періоду національного відродження народів Європи – українське населення Закарпаття пройшло кілька спроб розв'язання питання своєї національної належності.

Революційне піднесення 1848 року допомогло закарпатському населенню утвердитись в давній думці, що воно не мадярське, а східнослов'янське, «руське». Цим усвідомленням пройшли русини Закарпаття досить швидко, легко і повністю (про це, врешті-решт, вони ніколи не забували; революційні події допомогли їм лише утвердитись у своїй свідомості, загорітись новою силою до боротьби за збереження свого національного існування).

Проте дальший етап національного усвідомлення (до котрого з «руських» народів воно належить – до російського, українського, або є якимось окремим «карпаторуським» народом) проходить з надзвичайними ускладненнями ще й сьогодні.

Основною причиною і головною перешкодою на цьому шляху усвідомлення була політика царської Росії, яка не визнавала українського народу і, діставши під свій вплив переважну більшість української інтелігенції Закарпаття та Галичини, привила їй великоруські, великодержавні шовіністичні погляди на єдиний «русский» народ, єдину літературну мову, єдину і неподільну Росію («москвофіліство»). Кожен прояв українського національного життя оцінювався в душі цієї політики як зрада російського народу, сепаратизм, націоналізм. Як писав В. І. Ленін, з давньої і недавньої історії відомо, що в Україні «націоналістами» вільно було називати всякого, хто мав елементарну національну гідність, хто турбувався долею української культури і мови, а то й просто всякого, хто чимось не догодив якомусь російському шовіністові, «великорусському держиморде».

Ці погляди, з незначними змінами, поширювались серед закарпатського населення ще у ХХ ст., зокрема, російськими емігрантами та їхніми місцевими однодумцями – та й до сьогодні можна почути подібну аргументацію від прихильників колишнього шовіністичного Радянського Союзу.

Аж до 1945 року українці за Карпатами знали дуже мало про життя й історію свого українського народу. Навіть після 1945 року, коли, як вияв вдячності за визволення від фашизму, значно зросла популярність Радянського Союзу в усій Чехословаччині та, зокрема, між її українським населенням, Радянський Союз уявлявся переважно як Росія. Протягом довгих десятиріч періоду деформації в Радянському Союзі Україна була знову засуджена на провінційне національне існування, на поступове «зближування», «єднання» з російським народом, а по суті – на завмирання; вона зовсім не могла не тільки допомагати культурно-національному життю українських НМ, бодай у так званих соціалістичних європейських країнах, але й признаватись до них. Усе те не могло не позначатись вирішальною мірою на житті українських НМ і використовувалось асиміляторськими силами окремих країн для поступової ліквідації українців.

Це основні причини того, чому частина українського населення Чехословаччини ще й сьогодні остаточно не розібралась у своїй національній належності, хоч за всіма основними ознаками культурно-національного життя це населення є незаперечно українським, та й само воно завжди вважало себе «русинами», «руськими».

52. Чи відоме подібне ставлення до свого народу в інших народів?

Подібний незавершений процес національного усвідомлення, подібне незнання й невизнання своєї національності можна знайти в минулому житті й інших народів.

Навіть російська інтелігенція – численна і ніким національно не гноблена – довго розмовляла між собою французькою мовою. Розмовляти по-російськи для надуманих панків було величезною ганьбою, приниженням.

Подібно в історії чеського народу (унаслідок тривалого німецького панування) створилась ситуація, коли майже вся чеська інтелігенція розмовляла лише по-німецьки; по-німецьки навчалися діти в школах, писалися книги, гралися театральні вистави.

Аналогічні приклади можна навести, зокрема, з історії словацького народу, гнобленого мадярами. Ще після 1918 року, коли в новій республіці замість мадярських засновувались словацькі школи, частина словацького населення (зокрема, у Східній Словаччині) вважало словацьку літературну мову чеською і протестувало проти неї. На противагу словацьким підручникам, виданим словацькою літературною мовою, у Східній Словаччині було видано підручники шариським діалектом – на знак протесту проти словацької літературної мови. Окремі словацькі вчителі та інші інтелігенти, які призвичаїлись до мадярської мови, відмовлялись викладати словацькою мовою і радше зіставали роками без праці, ніж мали «принизитись» і викладати у словацьких школах по-словацьки; частина словацьких учителів відмовлялась скласти присягу на вірність Чехословаччині.

Отже, певні непорозуміння серед частини українського населення Чехословаччини щодо своєї національної належності, української літературної мови чи української школи можна пояснити аналогією з історичним розвитком інших, навіть більш численних та розвинених народів.

За роки від визволення українському населенню не було пояснено цілого ряду складних питань його життя, навіть в українських школах не було належно, чи хоч наближено, висвітлено історію й культуру його народу та власну історію та культуру, ніхто не виправдався перед ним за величезні кривди, спричинені опта-

цією, колективізацією, забороною греко-католицької церкви, до сьогодні суттєвим способом не були назавжди ліквідовані бодай найосновніші його економічні та соціальні проблеми, до сьогодні значна частина цього населення змушена виїздити у світ за працю і отримує за неї значно менше, ніж подібні верстви населення в інших краях республіки чи в інших країнах. Унаслідок усього сказаного в українців Словаччини є багато причин бути незадоволеними всім своїм післявоєнним життям, вагатися або з недовірою приймати ті чи інші нововведення.

53. Чому дальший культурний розвиток населення вимагає завершення національного усвідомлення?

Процес національного усвідомлення українського населення Чехословаччини на сьогодні не тільки не можна визнати завершеним. Слід сказати про небезпеку остаточної національної смерті цього населення. Навіть та його частина, яка вважає себе українцями, ще не засвоїла необхідного мінімуму знань і практики з рідної історії, мови, культури, літератури, мистецтва, який треба знати для того, щоб активно працювати для подальшого розвитку свідомого культурного життя самого українського населення. А кількість таких українців останніми роками небезпечно зменшується.

Крім того, у Словаччині – у теорії і на практиці – не створено навіть основних передумов для успішного розв'язання українського національного питання й не створено необхідної системи для всебічного і тривалого розвитку української меншини в країні. Хоча саме Словаччина, з-поміж усіх держав, у яких живе компактне українське населення, має найкращі передумови для найповнішого розв'язання цього питання (подібна спільна історія та боротьба словаків та закарпатських українців проти мадяризації, значний досвід спільного життя в тій самій країні, відсутність територіальних та інших претензій з української чи словацької сторони тощо).

Без завершення процесу національного усвідомлення неможливий глибокий, тривалий і всебічний культурний розвиток народу чи НМ.

Щоб узятися за розвиток культури, необхідно знати, яку культуру хочемо творити, який буде її взаємозв'язок із сусідніми

культурами. Українці Словаччини, наприклад, повинні знати про причетність їхньої культури до словацької культури та культури Словаччини, як її складової частини і місце їхньої культури в культурі українського народу, куди ця культура входить за її внутрішніми визначальними рисами. А для всього того необхідно вирішити питання національної належності, літературної мови, шкіл, традицій, професійної освіти культурних працівників – організаторів культурного життя та багато інших питань. Потрібно усвідомити собі: чи будемо виховувати українське населення на багатющій традиції української культури або лише на місцевій «піддуклянщині» чи «русинщині» – штучно ізольованій від життєдайних джерел усієї української культури.

Отже, вимога скорішого завершення процесу повного національного усвідомлення української меншини Словаччини є необхідною передумовою для серйозної концепції всебічного і постійного культурного розвитку цього населення.

54. Як проявляється національна свідомість українського населення Словаччини?

Для більшості починань і досягнень у вирішенні національного питання українців Словаччини характерна нестабільність. З року в рік, від перепису населення до нового перепису значно коливається як чисельність українців Словаччини, так і кількість українських шкіл, класів, учнів та й багато інших показників культурно-національного життя українців Словаччини. Ці показники завжди були залежні від суб'єктивних чинників: від того чи іншого партійного секретаря, міністра, директора, інспектора, функціонера тої чи іншої установи, який проводив ту чи іншу акцію, аналізував її, звітував про неї, від його активності чи такого або іншого розуміння справи. Втручання центральних органів у ті справи було спорадичним і на практиці не завжди реалізувалося. На сьогодні і всього цього нема. А державні органи та представники сучасних політичних партій підтримують, спонукають, а то й самі ініціюють таку діяльність між українським населенням, яка веде до повної ліквідації цього населення, цієї історичної частини українського народу, якій, наперекір усім і всьому, вдалося протягом своєї нелегкої історії зберегти себе як національну одиницю свого народу.

Часткові успіхи, яких було досягнуто за 60 років післявоєнного життя в окремих ділянках матеріального та культурного життя українського населення, які ми аж донедавна вважали «величезними успіхами», поступово вивітрюються й зменшуються, а незавершеність вирішення українського національного питання з боку держави – у єдності економічних, державно-правових та культурно-національних аспектів – дедалі поглиблюється і стає невідворотною ознакою національної смерті цілої української НМ в одній із сусідніх з Україною держав – і все те на очах «нашої» словацької держави, держави українського народу та українського світу, розсіяного по всьому світі, та численних міжнародних організацій, установ та інституцій, завданням яких є дбати про розвиток культури НМ та інших меншинних угруповань як складової частини культури всього людства.

Як уже зазначалося, з боку самого українського населення незавершеність національного усвідомлення проявляється найбільше в тому, що не все населення признає себе українським, визнає українську літературну мову, користує з багатства своєї загальнонаціональної української культури та історії. Більша частина цього населення поступово і все швидше словакізується, менша частина, відійшовши за працею в Чехію, – чехізується. Значна частина населення зістає традиційними старими «русинами», яких, однак, використовують «політичні русини», оскільки таких русинів, які б відверто твердили про себе, що між ними та українцями (Закарпаття чи Польщі) нема нічого спільного, за винятком кількох «активістів» – нема! Загалом, усі вони збільшують кількість «новоспечених словаків», як називають у народі пословакізованих українців.

Є між українським населенням залишки «твердих руских» (особливо серед випускників колишніх російських шкіл) та й «руснаків», які з дому знають, що вони русини, однак на місцях, де працюють (у словацькому середовищі, в армії, у чужих державах) не мають змоги жити своїм життям, отже, це майбутні словаки, хоча вони свідомо бути ними не прагнуть.

55. Які є завдання в справі дальшого розвитку культурно-національного життя українців Словаччини?

1. Збереження культурно-національного життя української НМ в Словаччині обумовлено перш за все вирішенням економічних проблем Східної Словаччини – краю, в якому проживає майже все українське населення Словаччини. Вирішенням цього основного питання держава дала б відчутти всьому населенню цього регіону, що вона починає дбати про його збереження та розвиток. Це зупинило б масове виселення (насамперед українського) населення з цього краю, збільшило б фактичну кількість українського населення в Словаччині), посилило б надію населення, що варто зістати в цьому краї і почати думати про життя в ньому. Це підсилило б економічну, а слідом за нею і суспільно-політичну та культурно-освітню, а також іншу діяльність населення. На цій основі можна б виховувати в людей пошану до свого минулого життя, до своєї історії та культури, до своїх традицій, народної творчості – створювати повноцінне життя людини. Підвищенням матеріального та культурного рівня життя людей краю можна б створювати фундамент для повноцінного життя, складовою частиною якого є також національна свідомість людини. У такій ситуації людина може зацікавитись і своїм минулим життям (своїм і своїх предків), особливостями свого життя та почати гордитися своїм життям як член колективу. Така людина дістане змогу та виявить зацікавлення дізнатися також про свою національну належність.

2. Одночасно з вирішенням економічного питання держава повинна приступити до комплексного вирішення українського національного питання, його економічних, державно-правових та культурно-національних складових частин. З життям українців Словаччини – успіхами, проблемами, особливостями, досягненнями та правами й обов'язками – необхідно належною формою ознайомити все населення країни. Не може бо існувати демократична держава, в якій державотворчий народ не має елементарних відомостей про «рівноправних» своїх співгромадян НМ на території своєї держави. Інакше така держава буде виглядати як господар, який не знає про те, що має у своєму домі.

3. З боку організацій та установ самого українського населення Словаччини – підготувати оптимальні концепції праці культурно-

освітніх установ, які обслуговують українців Словаччини, щоб продуманою систематичною працею всіх складових частин цієї НМ розпочати ґрунтовну працю-боротьбу за формування сучасного обличчя всебічно розвиненого свідомого культурного громадянина-українця.

4. Одночасно з тим перш за все продумати й організувати систему українського шкільництва (та праці з молоддю), як одного з найосновніших чинників планомірного розвитку всіх проявів культурно-національного українського життя в Словаччині, а також систему науково-дослідної роботи основних ділянок українського життя (історії, культури, церкви, мови, літератури, народної творчості, шкільництва), яка б науково вивчила дотеперішню історію, а також розробляла основні питання сучасного і перспективного українського життя. Треба мати на увазі, що без рідної мови, школи й історії народ не має перспективи.

56. З яких книжок можна найбільше дізнатись про життя українців Закарпаття?

Багато фактів про життя українців Закарпаття знайдемо в різних найновіших енциклопедичних виданнях, антологіях та хрестоматіях. Про культуру Закарпаття можна дізнатися із книг: «Поети Закарпаття» (Пряшів, 1965 р.), у якій зібрано найкращі вірші закарпатських поетів від XVI ст. до 1945 року; «Розмова сторіч» (Пряшів, 1965 р.) – зі статтею Івана Мадинського про наше історичне життя; «Олександр Духнович – педагог і освітній діяч» Михайла Ричалки (Пряшів, 1958 р.); «З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини» Юрія Бачі (Пряшів, 1998 р.); «З глибини віків» Миколи Мушинки (Пряшів, 1967 р.). Незамінними джерелами інформації про історичне та сучасне життя русинів-українців Словаччини є, зокрема, Наукові збірники Музею української культури у Свиднику.

Про історію Закарпаття йдеться у книжці Омеляна Ставровського «Словацько-польсько-українське прикордоння до XVIII століття» (Пряшів, 1967 р.); про один з найважливіших періодів найновішої історії українців Словаччини йдеться у книгах Івана Ваната «Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини 1918–1948» (Пряшів, 1979 та 1985 рр.) та «Волинська акція» того ж автора (Пряшів, 2001 р.).

Про боротьбу за рідну мову та школу на Закарпатті розповідає книга Андрія Чуми та Андрія Бондара, видана ЦК КСУТ (1968 р.), Миколи Штеця «Літературна мова українців Закарпаття та Східної Словаччини» (Братислава, 1969 р.).

Першою спробою енциклопедичного видання про русинів-українців Словаччини є «Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини», яку видав СРУС (Пряшів, 1999 р.)

57. Що хочемо сказати читачеві насамкінець?

Таких видань, з яким ви ознайомились, нині майже не побачите. Окремі питання історії, культури, національного життя народів висвітлюються тепер у спеціальних дослідженнях – ґрунтовніше і точніше.

З огляду на специфіку життя українського населення Словаччини, ми визнали корисним видати таку книжку як елементарний довідник з найактуальніших питань минулого і сучасного життя українців Словаччини.

Метою першого видання цієї книжки, яке вийшло у Пряшеві 1967 року, було подати насамперед українському читачеві в Чехословаччині найосновнішу інформацію про його історичне та культурне життя, рівно ж про тогочасні успіхи культурно-національного життя цього населення.

Оскільки видання було сприйнято позитивно, як книжку, в якій «коротко і доступно» (В. Бедзір) подано важливу інформацію про життя чехословацьких українців, її було перевидано з незначними змінами 1992 року в приватному видавництві ІНТЕЛ у Києві.

На жаль, до сьогодні не з'явилася книжка, яка б так само, проте значно глибше і краще висвітлювала сучасну ситуацію не тільки культурно-національного життя українського населення Словаччини. Тому здійснюємо ще одне видання цієї книжки, у якій прагнемо «осучаснити» теперішній стан життя українського населення Словаччини. Книга свідчить про надзвичайно складний період життя цього населення, котрий може закінчитися його цілковитою асиміляцією, якщо не буде вжито відповідних дієвих заходів для зміни ставлення словацької політики до своїх громадян – українців Словаччини та якщо цією проблемою не зацікав-

ляться відповідні установи України й відповідні міжнародні організації та інституції.

Книжка розрахована не тільки на українця Словаччини, а й на закордонного українського читача – і цьому аспектові підлягає її форма: обсяг, стиль, мова.

Будемо раді, якщо книжка послужить своїй справі – справі ознайомлення з критичним станом життя української національної меншини Словаччини та викличе в її читача бажання допомогтися збереження історичних надбань дотеперішнього життя цієї гілки українського народу.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Що змінилося в житті українців Словаччини протягом останніх років?

Шановний читачу!

На жаль, усі зміни, які відбулися в житті української НМ в Словаччині протягом останніх років (про які ми пишемо зокрема у відповідях на запитання від ч. 50) підтвердили наші побоювання, що весь процес «розвитку» тієї меншини веде до її повного зникнення; пануючі тенденції переросли до щоденної практики політики держави, спрямованої на повну та остаточну ліквідацію українського життя в Словаччині.

Надалі погіршується стан економічного життя Східної Словаччини, у якій первісно жило українське населення країни; збільшується відстань між рівнем життя в цій області та між рівнем життя в будь-котрій іншій області держави; саме на Сході країни найбільше безробітних, найменше добре оплачуваної роботи, отже – найнижчі зарплати та пенсії, відповідно найбільше знелюднюється саме край під Дуклею.

Не прийнято жодної законної норми, яка б регулювала відносини між словацьким народом та НМ країни, не створено жодного органу, який би аналізував стан проблематики НМ, пропонував рішення такої проблематики та відповідав за позитивне вирішення бодай найосновніших проблем життя НМ в державі. Недавно (26. 02. 2013 р.) голова Уряду СР навіть заявив, що НМ нічого державі не дають, а тільки простягають руки по допомогу. (Див. відповідь: «Ставлення Президії Союзу русинів-українців Словацької Республіки до виступу голови Уряду СР Роберта Фіца на Міжнародній науковій конференції до 150-річчя Матиці Словацької»).

Надалі погіршилося фінансування діяльності НМ, зменшилася кількість шкіл, у яких тією чи іншою мірою вивчається українська мова, ніхто регулярно не працює з українською молоддю, погіршав стан радіопередач для українського населення, стан української преси та видавання книг. З усіх форм прилюдної презентації культурного життя українців Словаччини вдалося зберегти

лише всесвітньо відомий «Фестиваль культури русинів-українців Словаччини» у Свиднику та в значно зменшеній і скромнішій формі «Фестиваль духовної пісні», «Струни серця Ірини Невицької», «Маковицька струна» та змагання учнів – «Фестиваль художнього читання поезії і прози ім. О. Духновича», які без українських шкіл і без систематичної праці з українською молоддю не мають довгої перспективи.

Як позитивне явище можна навести хіба виникнення кількох невеликих сільських аматорських, переважно співацьких колективів, які зберігають, а частково й розвивають та збагачують місцеву, здебільшого фольклорну, культуру і традиції, однак тим колективам не вистачає будь-якої фахової, бодай методичної, допомоги, без якої важко забезпечити належний культурний рівень праці наведених колективів.

Сама українська НМ Словаччини в такій трагічній ситуації також не спромоглася випрацювати якийсь концепційний план свого позитивного розвитку (і відбивається від ліквідаційних кроків державної політики все скромнішими вимогами до держави. Див.: «Ставлення...»).

І що чи не найголовніше:

Україна, яка мала б бути державою українського народу, тобто дбати про долю всього українського народу, до сьогодні не виробила свого державницького ставлення до двадцяти мільйонів українців – третини українського народу! – які не з власної вини опинилися поза кордонами своєї держави.

Цей недолік, який ніби безпосередньо не торкається життя українських НМ в країнах-сусідах України, позбавляє стимулу закордонних українців прагнути вважати себе частиною українського народу, оскільки ті меншини бачать, ніжно кажучи, не найкращий стан життя українського народу у «своєї не нашій» державі та «нульове» ставлення України «до своїх, що за горами» (О. Духнович).

Отже, першим необхідним універсальним кроком для позитивних змін становища закордонних українців, зокрема українських НМ, мають стати суттєві зміни політики сучасної «української» влади щодо побудови української держави.

Коли б світ, уряди країн, у яких проживають українці, та й самі українці, розсіяні по світі, побачили принципові зміни та виразні

позитивні успіхи справді демократичної та української України, – це було б для них найбільшим стимулом прагнути зберегти своє походження, свої історичні й культурні досягнення та збільшити намагання переборювати труднощі й розвивати своє повнокровне культурно-національне життя. Образно кажучи, коли б світ мав доводи завидувати Україні та її народові, її позитивному розвитку, то багато проблем життя закордонних українців майже автоматично змінилося б на краще: зросла б гордість українців, зріс би попит на українську мову, на перекладачів, на спеціалістів, зросли б навіть матеріальні вигоди бути чи й працювати в «україністиці» в найширшому всебічному її розумінні!

Отже, ключ до розв'язання проблем закордонних українців лежить переважно мірою на українській стороні.

Не меншає, однак, і відповідальність країн проживання українців за умови життя та розвитку українських НМ в їхніх країнах. Проте при умові української політики в Україні уряди названих країн не могли б собі дозволити такого поводження зі своїми громадянами українського походження, як собі безкарно дозволяють в умовах відсутності української політики в сучасній Україні.

Не зменшилися би теж завдання самих українських НМ в окремих державах їхнього проживання, проте корінним способом змінилися б умови життя та розвитку цих НМ в окремих державах. Це видно на ситуації німецької та й малярської НМ, яким уряди матірних країн дієво допомагають вирішувати їхні проблеми.

Тож працюймо – кожен на своєму місці та максимальною мірою своїх можливостей – для позитивного розвитку держави всього нашого українського народу, складовою частиною політики якої буде також турбота про закордонних українців – третини українського народу! І це буде принципова зміна, яка поведе до повороту в житті закордонних українців.

*Пряшів, 15 квітня 2013 року
(Словаччина)*

Юрій БАЧА

Зміст

<i>Бача Ю.</i> Кілька слів про четверте видання	3
1. Що за книгу даємо Вам у руки?	3

З ІСТОРІЇ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

2. Чому треба знати минуле свого народу?	4
3. Як поділяється минуле життя народу?	4
4. Які питання висвітлює історія народу?	6
5. Що відомо про найдавніше життя закарпатських українців?	7
6. Чи входили предки закарпатських русинів-українців до Київської Русі?	9
7. Яка доля спіткала найзахідніші землі Київської Русі?	11
8. В яких державах жив український народ?	12
9. Яке значення мала для Закарпаття церковна культура та релігійна боротьба?	15
10. Чим характерне життя закарпатських українців до початку XVI століття?	18
11. Чим характерне життя закарпатських українців до кінця XVIII століття?	21
12. Які зміни настали в житті українського народу під кінець XVIII століття і як це впливало на закарпатських русинів-українців?	23
13. Що приніс революційний 1848 рік закарпатським русинам-українцям?	24
14. Чому на Закарпатті виникло москвофільство?	26
15. Що приніс 1867 рік – рік австро-угорського вирівнювання – закарпатським українцям?	28
16. Що принесли початок XX століття і Перша світова війна закарпатським українцям?	30
17. Як сприйняли закарпатські українці Лютневу та Жовтневу революції 1917 року в Росії?	31
18. Як дійшло до приєднання Закарпаття до Чехословаччини?	33
19. Як дійшло до роз'єднання українців Закарпаття на закарпатських та словацьких українців?	37

20. Яким було життя закарпатських українців у Чехословаччині?	39
21. Чому і як розпалася Чехословацька республіка?	41
22. Якою була участь українського населення в національно-визвольній боротьбі народів Чехословаччини?	43
23. Що принесла перемога над фашизмом чехословацьким русинам-українцям?	44
24. Як розвивалося культурне життя українського населення Чехословаччини в 60-х роках і, зокрема, у 1968 році?	47
25. Як розвивалося культурно-національне життя українського населення ЧССР у 70–80-х роках?	48
26. Які основні тенденції характеризують сучасне життя русинів-українців Словаччини?	50

З КУЛЬТУРИ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

27. Який характер має культура українців Закарпаття?	54
28. Як розвивалося шкільництво українців Закарпаття?	58
29. Які книжки вживалися на Закарпатті від найдавніших часів?	62
30. Які газети й журнали виходили (читали) на Закарпатті?	64
31. Які культурно-освітні товариства працювали на Закарпатті?	65
32. Якими є досягнення художньої самодіяльності в розвитку української культури Чехословаччини?	67
33. Який стосунок культури українців Чехословаччини до всенародної української культури?	70
34. Чому мова вважається основною ознакою національного життя? ..	71
35. Чи існує спільний корінь української мови і закарпатських діалектів?	72
36. Чому українське населення Закарпаття та Пряшівщини так довго називало себе русинами, а не українцями?	74
37. Якою мовою говорили наші предки на Закарпатті?	75
38. Хто й чому називав закарпатських русинів-українців «русским народом»?	77
39. Хто і як проводив мадяризацію українського населення Закарпаття?	79
40. Якою мовою писали будителі Закарпаття?	80

41. Яку мовну політику проводила на Закарпатті Чехословаччина? ...	82
42. Хто й чому відстоював «русинську» орієнтацію?	83
43. Хто відстоював українську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті?	84
44. Якою була мовна політика на Пряшівщині від 1945 до 1951 року?	86
45. Яку роль у поширенні національної свідомості відіграли школи на Пряшівщині?	88
46. Коли і як було впроваджено українську культурно-національну орієнтацію на Пряшівщині?	89
47. Якими є результати мовної боротьби серед українців Чехословаччини?	92
48. Що спричинилося до «непопулярності» української мови на Пряшівщині?	93
49. Чи дійсно українці Пряшівщини не розуміють української літературної мови?	95

СУЧАСНИЙ СТАН КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

50. Які основні тенденції розвитку української літературної мови в Чехословаччині?	97
51. Чому досі не повністю усвідомлюємо собі свою належність до українського народу?	98
52. Чи відоме подібне ставлення до свого народу в інших народів?	100
53. Чому дальший культурний розвиток населення вимагає завершення національного усвідомлення?	101
54. Як проявляється національна свідомість українського населення Словаччини?	102
55. Які є завдання в справі дальшого розвитку культурно-національного життя українців Словаччини?	104
56. З яких книжок можна найбільше дізнатись про життя українців Закарпаття?	105
57. Що хочемо сказати читачеві насамкінець?	106
<i>Бача Ю.</i> Замість післямови. Що змінилося в житті українців Словаччини протягом останніх років?	108

Науково-популярне видання

Юрій БАЧА, Андрій КОВАЧ, Микола ШТЕЦЬ

ЧОМУ, КОЛИ І ЯК?

Запитання й відповіді з історії та культури
русинів-українців (Чехо)Словаччини

В авторській редакції

Редактор-координатор *О. Щербак*
Комп'ютерна верстка *М. Голя*
Коректор *Н. Ващенко*

У підготовці видання брали участь
Є. Безцінний, Т. Кравченко, Л. Настенко,
П. Рафальський, О. Роєнко

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 4,9. Обл.-вид. арк. 5,7.

Адреса редакції:
01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4